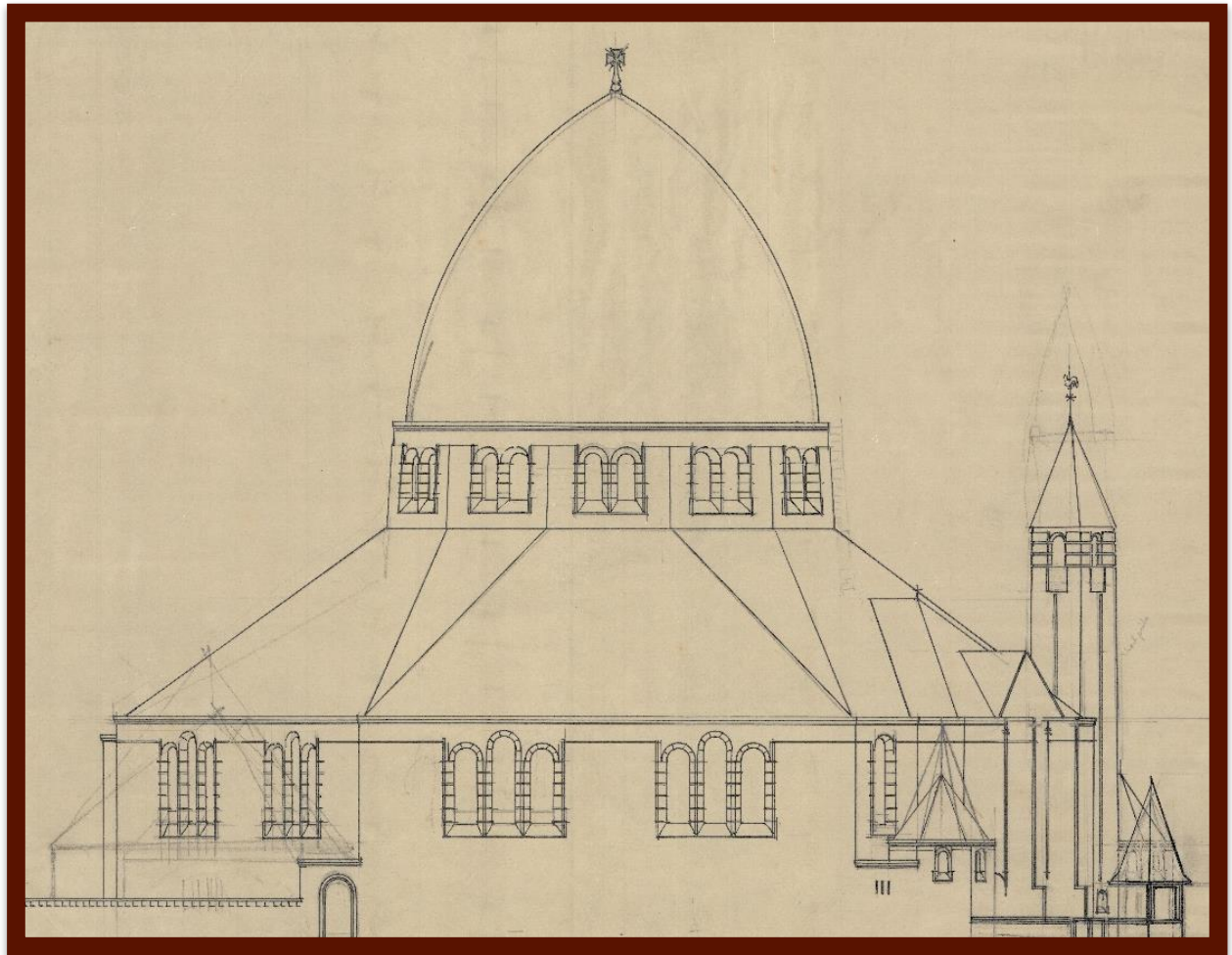

DE KOEPEL CENTRAAL

De bouwgeschiedenis van de Sint-Aloysiuskerk en de eerste stappen van H.W. Valk als zelfstandig kerkarchitect

Dylan Giesbergen

Studentnummer 4443349

Masterscriptie

16 augustus 2024

MA Kunstgeschiedenis

Architectuurgeschiedenis &

monumentenzorg

dr. Dirk Van de Vijver

dr. Eva Röell

**Universiteit
Utrecht**

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
Abstract	2
Voorwoord	4
Inleiding	6
Hoofdstuk 1: De bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk	15
1.1. De architectuur van de kerk	15
1.2. Een nieuw kerkgebouw	20
1.3. Eerste ontwerpen	22
1.4. Veranderende bouwplannen	26
1.5. Het bestek	34
1.6. Gefinaliseerde plannen	35
1.7. De bouw	40
1.8. De nieuwe Sint-Aloysiuskerk	52
Hoofdstuk 2: Analyse	56
2.1. Valks leermeesters	56
2.2. De Aloysiuskerk in verhouding tot Valks oeuvre	68
2.3. De oorsprong van de parabooolboog	84
Conclusie	89
Bibliografie	92
Archiefmateriaal	93
Illustratieverantwoording	98

Abstract

In dit onderzoek wordt de Sint-Aloysiuskerk te Utrecht van architect H.W. Valk onderzocht. Dit rooms-katholieke kerkgebouw, met centrale plattegrond en rijzige koepel, vertoont invloeden van historische architectuur en is tegelijkertijd een modern en eigentijds gebouw. De Aloysiuskerk is nog maar zeer beperkt onderzocht, evenals de architect. In dit onderzoek wordt getracht de ontstaans-, ontwerp- en bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk te onderzoeken, welke vervolgens wordt geanalyseerd. De kerk zal worden gepositioneerd tegenover de religieuze en architecturale tendensen van de vroege jaren twintig, het gedachtegoed en het werk van Valks leermeesters Jos Cuypers en Jan Stuyt, en Valks eigen oeuvre. Tot slot zal er een casus betreffende de paraboolvormige scheibogen van de kerk worden onderzocht, waaruit een bredere duiding kan ontstaan van Valks werkwijze en motivatie. Op basis van deze resultaten wordt getracht het belang van de Aloysiuskerk voor het werk van de architect te bepalen. Het eerste deel zal voornamelijk berusten op archiefmateriaal, terwijl de nadruk bij het tweede deel ligt bij de analyse van relevante gebouwontwerpen op basis van secundair bronmateriaal.

Uit dit onderzoek zal blijken dat de Aloysiuskerk een interessante ontwerpgeschiedenis kent, waarbij het ontwerp enkele keren vrij ingrijpend verandert. Het ontwerp vertoont invloeden vanuit historische architectuur en ontleent elementen aan de Byzantijnse en romaanse bouwkunst. Daarnaast bevat het ontwerp van de kerk, naast moderne constructiemethoden, enkele invloeden van eigentijdse architectuurstromingen. Het zal blijken dat het ontwerp beïnvloed is door Valks leermeesters, hun werk en hun gedachtegoed. Daarnaast spelen liturgische ontwikkelingen in de rooms-katholieke kerk een belangrijke rol.

Valk zou basisprincipes van het ontwerp van de Aloysiuskerk, zoals een centrale maar ook axiale aanleg, koepelkerktypologie naar Byzantijns voorbeeld, baksteendecoratie en een grondplan gebaseerd op simpele geometrische vormen in zijn verdere werk vaker inzetten. Met name in de Janskerk te Waalwijk zette Valk zijn ontwikkeling als architect voort, maar week enigszins af van zijn oorspronkelijk visie. Uit de verhouding van de Aloysiuskerk tot de rest van zijn oeuvre zal blijken dat Valk later afstand deed van enkele basisprincipes van dit kerkontwerp, maar deze soms nog aangehaald blijkt te hebben.

Uit de paraboolboogcasus zal blijken dat Valk op meerdere wijzen kan zijn beïnvloed deze boogvorm in zijn ontwerp te incorporeren. Motieven zouden de associaties met oosterse bouwkunst of juist moderne, emanciperende architectuur, maar ook vanuit constructief en

ruimtelijk oogpunt gemotiveerd kunnen zijn. De parabooolboogcasus belichaamt de veelzijdig- en dubbelzinnigheid van Valk als architect.

Uit het voorgaande zal geconcludeerd worden dat de Aloysiuskerk een belangrijke basis vormde voor de architect H.W. Valk, van waaruit zich zijn visie en ‘stijl’ kon doorontwikkelen.

Voorwoord

Iets meer dan een jaar geleden was de Sint-Aloysiuskerk mij nog volstrekt onbekend: het was een parochiekerk in een buitenwijk van de stad waar ik nog geen jaar studeerde en derhalve nog niet mijn belevingswereld binnengetreden. De architect H.W. Valk sprak mij even weinig tot de verbeelding: ik had alleen van zijn kerk in Waalwijk gehoord.

Toen prof. dr. Koen Ottenheim mij vroeg om mee te werken aan een onderzoek ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van deze kerk, leek mijn masterscriptie plots geen geheel onmogelijke taak meer. Hij had goed geraden dat dit onderwerp ‘in mijn straatje past’. Tijdens ons eerste bezoek, begin dit jaar, was ik zeer onder de indruk van het bijzondere kerkgebouw, dat zowel associaties met oosterse, Byzantijnse kerken als traditionalistische en rationalistische kerkgebouwen opriep. De haast komische aanblik op een grootse, hoge koepel waaraan een torentje dat eerder onderdeel leek te zijn van een klein dorpskerkje was vastgeplakt, wakkerde mijn interesse alleen maar aan.

In eerste instantie wilde ik graag op mijn idool Pierre Cuypers afstuderen. Hoewel mijn bachelorscriptie ook voor een groot deel om dit interessante heerschap draaide, bleek dit onderzoek veel concreter en beter uitvoerbaar. Ik kwam er al vrij snel achter dat Valk in dienst was geweest van zowel Pierre als Jos Cuypers; een ontdekking die de loop van dit onderzoek slechts ten dele beïnvloedde. Ik kan het blijkbaar niet laten overal verbanden met de familie Cuypers te zien, hoewel dit toch noodzakelijk bleek te zijn voor de uitkomst van dit onderzoek.

Nu het bijna twee jaar geleden is dat ik aan deze masteropleiding begon, hoop ik dat ik het weldra zal mogen afronden. Ik geniet van het intense privilege dat ik het afgelopen jaar twee van mijn ‘droomopleidingen’ heb mogen combineren, hoe hectisch en stressvol dit ook mocht zijn.

Ik zou ten eerste prof. dr. Koen Ottenheim willen bedanken, die mij dit onderzoek gunde en mij introduceerde in de kerk die voor hem zoveel betekenis heeft. Ik vind het een ware eer om aan een publicatie over deze kerk mee te mogen werken.

Uiteraard wil ik mijn begeleider dr. Dirk Van de Vijver hartelijk bedanken. Hij heeft me door dit scriptieproces heengeleid op een zeer productieve en aangename wijze: mijn twijfels verdwenen vaak als sneeuw voor de zon. Daarnaast gaat ook mijn dank uit naar dr. Eva Röell, de tweede lezer, die er met constructieve kritiek voor heeft gezorgd dat dit onderzoek - hopelijk - iets nauwkeuriger en academischer van aard is geworden. Eveneens

gaat dank uit naar dr. Sanne Frequin, met wie ik op het laatste moment ideeën heb kunnen uitwisselen over het veralgemeniseren van de onderzoeksvraag.

Daarnaast wil ik dr. Sander Karst en dr. Herman Wesselink bedanken, die net als ik meewerken aan de publicatie ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Aloysiuskerk. Tijdens ons laatste bezoek hebben we op een productieve wijze inzichten kunnen uitwisselen en nieuwe ontdekkingen gedaan. Daarnaast heeft Sander waardevol beeldmateriaal aangeleverd.

Uiteraard wil ik de medewerkers en vrijwilligers van de parochie bedanken, die me hartelijk in de kerk hebben ontvangen. Er gaat eveneens veel dank uit naar de werknemers van het BHIC, die mij zeer vakkundig en behulpzaam hebben bijgestaan in mijn pogingen het archief van Valk te doorspitten.

Ook mijn medestudenten verdienen veel dank, in het bijzonder Matthijs Plugge, die mij heeft bijgestaan in het begrijpen van handschriften en het onderzoek heeft becommentarieerd. Daarnaast wil ik interbellum-expert Mark Davids bedanken voor het aanleveren van beeldmateriaal en de gevoerde discussies omtrent dit onderwerp. Wederom dank aan mijn vriendin en familie die mij door mijn derde (en hopelijk laatste) ‘scriptiezomer’ heen hebben geloodst.

Als allerlaatst gaat er zeer veel dank uit naar mijn klasgenoten en de staf van de Amsterdamse Toneelschool en Kleinkunstacademie: in het bijzonder Yvette Feijen, Rosa Reuten, Martin Verheesen en Wilko Sterke. Zij hebben door hun coulance, flexibiliteit, empathie en oplettendheid ervoor gezorgd dat ik de eer heb twee levenspaden tegelijk te mogen bewandelen.

Ik wens de lezer een voorspoedige kennisname van dit onderzoek toe.

- *Dylan Giesbergen, juni-augustus 2024*

Inleiding

Het is dit jaar honderd jaar geleden dat de Sint-Aloysiuskerk (1924) te Utrecht voor het eerst in gebruik werd genomen. Deze kerk, ontworpen door architect Hendrik Willem Valk (1886-1973), is met haar hoge koepel een beeldbepalend gebouw aan de Adriaen van Ostadelaan in Utrecht-Oost.¹ De kerk heeft niet het voorkomen dat men zou verwachten bij een parochiekerk gebouwd in een arbeiderswijk: door de centrale opzet van het gebouw, de rijzende koepel, relatief kleine vensters en een haast losstaande klokkentoren doet het gebouw eerder denken aan kerken uit het oude Byzantium of zelfs moskeeën uit het Midden-Oosten. Het betreft hier echter wel degelijk een rooms-katholieke kerk. De verklaring voor het markante uiterlijk van het gebouw vindt men bij de architect: H.W. Valk.

Afb. 1. De Sint-Aloysiuskerk te Utrecht

Hendrik Willem Valk

Hendrik Willem Valk werd op 18 november 1886 geboren in Elst (Gelderland) als zoon van een gemeentesecretaris. Hoewel zijn vader eenzelfde carrière voor zijn zoon in gedachten had, besloot Valk zich te gaan richten op handarbeid, en ging in de leer bij een timmerman-meubelmaker. Hij genoot van enkele opleidingen en stages bij architecten en vervulde in de tussentijd zijn dienstplicht. Na zijn dienstitijd was Valk in dienst bij enkele architecten als (bouwkundig) tekenaar en volgde tegelijkertijd kunstnijverheidsonderwijs. Hij werkte onder andere voor Rijksbouwmeester P.J.H. Cuypers (1827-1921) en vervolgens voor zijn zoon Jos. Th. J. Cuypers (1861-1949). Na een mobilisatie in verband met het uitbreken van de Eerste

¹ T. Wilmering, T. J.P.L. Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel 1924-1974: gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de Aloysiuskerk te Utrecht*. (Utrecht: 1974). 3.

Wereldoorlog verhuisde Valk naar Blerick en vervolgens 's-Hertogenbosch, waar hij als zelfstandig architect ging opereren.²

Als zelfstandig architect ontwierp Valk voornamelijk kerken, woningen en woningblokken, maar kreeg soms opdrachten voor andere typen gebouwen. Een belangrijk onderdeel van zijn carrière was zijn streven het nieuwe stadhuis van Amsterdam te mogen ontwerpen, waar hij echter nooit in slaagde.³ Valk – die zich in de jaren dertig al had aangesloten bij de fascistische organisatie ‘Zwart Front’ – werd tijdens de Tweede Wereldoorlog lid van de Kultuurkamer en nam opdrachten aan van de Duitse bezetter.⁴ Hiervoor kreeg Valk na de oorlog een berisping: hij mocht onder andere tot 1948 geen opdrachten van de overheid aannemen.⁵

In de periode na de Tweede Wereldoorlog hield Valk zich voornamelijk bezig met restauratiewerkzaamheden van kerken in verband met oorlogsschade en ontwierp daarnaast nog enkele nieuwe kerkgebouwen. Ook het project voor een nieuw Amsterdams stadhuis zou hem – tevergeefs – nog lange tijd bezighouden.⁶ Hij stierf op 29 juli 1973 op 86-jarige leeftijd.⁷

Afb. 2. H.W. Valk (tweede van rechts) met zijn gezin, 1928.

² Jan M.M. van der Vaart, *Hendrik Willem Valk (1886-1973): moderne bouwtechniek – neoromantische esthetiek*. (Rotterdam: Stichting BONAS, 2007). 6-7.

³ *Ibid.*, 189-193

⁴ David Keuning, *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*. (Nijmegen: Vantilt, 2017). 71; 97; 325-237

⁵ *Ibid.* 325-327

⁶ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk. 189-193*.

⁷ *Familieberichten*. De tijd: dagblad voor Nederland, no. 41532, jaargang. 129, 30-07-1973.

De kerk: probleemstelling

De Aloysiuskerk is door haar bijzondere plattegrond en vormentaal een behoorlijk opmerkelijk kerkgebouw. Als Valks eerste (uitgevoerde) kerkopdracht is het gebouw tekenend voor het vroege oeuvre van de architect. De precieze bouwgeschiedenis van de kerk is echter nooit uitgebreid onderzocht. Slechts eenmaal eerder werd een poging gedaan in een publicatie ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de kerk, maar ondanks enkele interessante bevindingen bleef dit onderzoek betrekkelijk beperkt.⁸ Over Valks tweede grote kerkopdracht, de Sint-Jan de Doperkerk te Waalwijk (1925), is veel meer geschreven. Ook H.W. Valk zelf is door de jaren heen betrekkelijk weinig aandacht toebedeeld. Een enkele keer is er uitgebreid onderzoek naar deze architect verricht door drs. Jan M.M. van der Vaart, die afstudeerde op het werk van Valk en het leven en oeuvre van de architect in kaart bracht.⁹

Het werk van Valk is dus nog maar in algemene zin onderzocht. Als het werk van de architect al ter sprake komt, gaat de aandacht vaak uit naar de Janskerk in Waalwijk: de Aloysiuskerk wordt hierbij vaak over het hoofd gezien, terwijl de Janskerk eigenlijk niet los kan worden gezien van haar tegenhanger.

Dat het werk van Valk nog maar vrij oppervlakkig is onderzocht en de aandacht vaak uitgaat naar de Janskerk in Waalwijk, biedt kansen voor onderzoek. De Aloysiuskerk is namelijk misschien nog wel interessanter dan de Janskerk, daar het hier de eerste gebouwde kerk van Valk betrof. In deze ‘eerste stap’ als zelfstandig kerkenbouwer paste Valk verschillende principes en elementen toe die later vaker in zijn werk terug zouden komen. Daarnaast komt uit het ontwerp een duidelijke visie omtrent kerkarchitectuur naar voren. Om de Aloysiuskerk beter te kunnen duiden en vervolgens tot een beter begrip te komen van het (vroege) werk van H.W. Valk is uitgebreider onderzoek nodig.

Het bereiken van dit betere begrip van de Sint-Aloysiuskerk, haar bouwgeschiedenis en de verhouding met het vroege oeuvre van H.W. Valk is het hoofddoel van dit onderzoek. Dit onderzoek zal worden gepleegd aan de hand van de volgende onderzoeksvraag:

Op welke wijze vormt de Sint-Aloysiuskerk een belangrijk onderdeel van het werk van architect H.W. Valk?

⁸ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*.

⁹ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*.

De deelvragen die tot een antwoord op deze onderzoeksvragen moeten leiden luiden als volgt:

- *Wat is de ontstaans-, ontwerp- en bouwgeschiedenis van de Sint-Aloysiuskerk?*
- *Hoe verhoudt de kerk zich tot het werk van Valks leermeesters en haar religieuze en architecturale context?*
- *Hoe verhoudt de kerk zich tot het (vroege) oeuvre van H.W. Valk?*
- *Hoe zou de toepassing van de paraboolboog in het kerkontwerp verklaard kunnen worden?*

Methode en opzet

Dit onderzoek zal worden opgedeeld in twee delen. In het eerste deel, hoofdstuk 1, zal er eerst een korte beschrijving volgen van de architectuur van de Aloysiuskerk, waarna de ontstaans-, ontwerp- en bouwgeschiedenis van de kerk zal worden onderzocht. Dit gebeurt grotendeels aan de hand van primair bronmateriaal: het vele archiefmateriaal dat bewaard is gebleven (waaronder correspondentie, rapporten en tekeningen). Daarnaast zullen ook enkele krantenartikelen worden gebruikt en zal het reeds verrichte onderzoek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de kerk worden aangehaald en aangevuld.

In het tweede deel, hoofdstuk 2, zal de Aloysiuskerk vervolgens worden geanalyseerd en wordt gepoogd deze te plaatsen in een bredere context. Allereerst wordt de invloed van Valks leermeesters onderzocht, evenals de bredere tendensen binnen de vroeg-twintigste-eeuwse kerkarchitectuur. Hierna zal de Aloysiuskerk worden vergeleken met enkele relevante ontwerpen uit het oeuvre van H. W. Valk. Afsluitend zal als casus de paraboolboog worden behandeld. Deze vrij ongebruikelijke boogvorm is een beeldbepalend element binnen het ontwerp voor de Aloysiuskerk, maar duikt pas zeer laat in de ontwerpfase op. De opmerkelijke plotselinge keuze van deze in de Nederlandse architectuurgeschiedenis vrij zeldzame vorm leidt ertoe dat deze boogvorm een bijzonder element van het kerkontwerp is en derhalve als casus kan worden onderzocht, om meer licht schijnen op de Valks werkwijze en eventuele inspiratiebronnen die niet bij de vorige deelvragen aan bod zijn gekomen.

Voor de uitvoering van dit onderzoek zal voornamelijk gebruik worden gemaakt van secundair bronmateriaal maar zullen enkele relevante primaire bronnen, zoals publicaties van Valk zelf, eveneens worden aangehaald. Het zwaartepunt ligt in dit hoofdstuk echter niet bij de secundaire bronnen, maar op de analyse: de verbanden die te leggen zijn tussen de Aloysiuskerk en de aangehaalde onderwerpen en gebouwen. Beweringen die gemaakt worden zonder bronvermelding zijn derhalve ook gebaseerd op eigen observaties.

Theoretisch kader

Zoals hierboven al eerder is besproken, is er betrekkelijk weinig geschreven over Valk, en bijna niet over de Aloysiuskerk. Het onderzoek dat vijftig jaar geleden werd uitgevoerd zal als basis gelden voor het onderzoek naar de bouwgeschiedenis. De publicatie van Jan M.M. van der Vaart, met biografie en overzicht van Valks oeuvre, zal als belangrijke bron voor het tweede deel dienen. De conclusies die Van der Vaart reeds getrokken heeft uit het werk van Valk spelen hierbij een belangrijke rol. Zo benoemt hij hoe Valk ondanks zijn soms moderne ontwerpen en gebruik van moderne techniek en materialen, toch een voornamelijk ‘romantische’ en haast traditionalistische inborst had. Volgens Van der Vaart zag Valk zichzelf niet als bouwkundige, maar als kunstenaar, die veel waarde hechtte aan ambacht. Ondanks dat hij een andere koers voer dan veel van zijn tijdgenoten, deerde de kritiek hem in eerste instantie niet zo. Echter, een gebrek aan erkenning speelde, zeker aan het einde van zijn leven, een belangrijke rol: het overtreffen van zijn leermeesters was zijns inziens waarschijnlijk niet gelukt. Het onderzoek dat Van der Vaart naar de Aloysiuskerk en de andere besproken kerken heeft gepleegd, is zeer beperkt van omvang. Er wordt slechts een beknopt overzicht gegeven van de ontstaansgeschiedenissen, met weinig diepgang. Deze monografie zal echter als belangrijk uitgangspunt gelden voor het totaaloverzicht van Valks oeuvre, en zal derhalve de basis vormen waarop hoofdstuk 2 voortbouwt.¹⁰

Een enkele maal is er diepgaander onderzoek verricht naar de bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk. In 1974 verscheen een publicatie van T. Wilmering en J.P.L. Wolters ter ere van het vijftigjarige bestaan van de Aloysiuskerk. Zoals hierboven vermeld is deze bouwgeschiedenis zeer beperkt en wordt deze tot een kort overzicht en enkele wetenswaardigheden teruggedrongen. De evolutie van de ontwerpen wordt slechts kort ter berde gebracht en er worden geen conclusies uit getrokken. Meer aandacht is er voor de gebruiksgeschiedenis van de kerk, die voor dit onderzoek minder relevant is. Daarnaast is de voorgeschiedenis van het kerkgebouw wel uitvoeriger op papier gezet, zoals de voorloper van het gebouw, de aankoop van de grond en de redenen voor het ontstaan van de bouwplannen.¹¹ Het eerste hoofdstuk zal derhalve gefundeerd zijn op dit reeds uitgevoerde onderzoek, maar veel diepgaander en gedetailleerder zijn. Dit in het bijzonder betreffende de ontwikkeling die het ontwerp doormaakte en de precieze loop van de bouwwerkzaamheden.

¹⁰ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 5-27.

¹¹ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*.

De algemene ontwikkeling van de vroeg-twintigste-eeuwse kerkbouw vormt een belangrijk kader waarin dit onderzoek geplaatst zal worden. Een standaardwerk op dit gebied is ‘Het nieuwe religieuze bouwen’ van Marisa Melchers. Deze publicatie richt zich op de Nederlandse kerkbouw van ca. 1900 tot 1970 en de samenhang van kerkenbouw, stedenbouw en liturgie. Uit dit onderzoek blijkt dat er in de jaren tien, twintig en dertig van de twintigste eeuw een verschuiving plaatsvond in het liturgische gedachtengoed van de rooms-katholieke kerk. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met veranderde ideeën betreffende de opzet van plattegronden, de omgang met typologische en architectuurhistorische inspiratiebronnen en de ruimtebeleving van kerken.¹² In dit onderzoek zal worden gepoogd de Aloysiuskerk en het bredere oeuvre van Valk te typeren en plaatsen binnen de ontwikkelingen die uit het onderzoek van Melchers blijken, daar deze hier niet los van kunnen worden gezien.

Zoals hierboven al benoemd is de Sint-Janskerk te Waalwijk wel vaker onderzocht. Valks oeuvre en de Aloysiuskerk zijn slechts in geringe mate onderzocht, maar de Janskerk duikt regelmatig op in publicaties over Nederlandse (twintigste-eeuwse) kerkenbouw. Zo is de kerk opgenomen in ‘Kerkinterieurs in Nederland’: een gezamenlijke publicatie van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, waarin honderd bijzondere kerkinterieurs in Nederland worden onderzocht en beschreven.¹³ In een publicatie van Wies van Leeuwen en Marc Bolsius, ‘De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant’, is de Janskerk eveneens opgenomen.¹⁴ Daarnaast is er ook een volledige publicatie aan de Janskerk gewijd: ‘Sint Jan Waalwijk: acht eeuwen geschiedenis’.¹⁵ Op het moment van schrijven wordt zelfs de laatste hand gelegd aan een nieuwe publicatie over de Janskerk, door historicus Jan van Oudheusden. Hieruit blijkt dat de Janskerk met afstand van meer aandacht geniet dan de Aloysiuskerk. Men zou kunnen concluderen dat de Janskerk daarom als het hoogtepunt van Valks werk gezien kan worden, of tenminste vele malen bijzonderder wordt geacht dan de Aloysiuskerk, welke niet in vergelijkbare publicaties is opgenomen. Van twee van Valks leermeesters, Jos Cuypers en Jan Stuyt (1868-1934), zal blijken dat zij grote invloed hadden op het werk van Valk. Hij zou hen overigens in bekendheid nooit overtreffen.

¹² Marisa Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen: liturgie, kerk en stedenbouw*. (Amsterdam: Architectura & Natura, 2015).

¹³ Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *Kerkinterieurs in Nederland*. 2de druk. (Zwolle: WBOOKS, 2017). 334-337.

¹⁴ Wies van Leeuwen en Marc Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. (Zwolle: WBOOKS, 2012).

¹⁵ Jeroen van Oss, *Sint Jan Waalwijk: acht eeuwen geschiedenis*. (Waalwijk: Parochie St. Jan Waalwijk, 1994).

Er zijn meerdere onderzoeken verricht naar en publicaties verschenen over Jan Stuyt. De eerste hiervan, ‘Jan Stuyt (1868-1934): een begenadigd en dienend architect’, verscheen in 2011 onder redactie van Jeroen Goudeau en Agnes van der Linden. Uit deze gebundelde verzameling onderzoeken blijkt dat, hoewel Stuyt geen prominente plek inneemt in de Nederlandse architectuurgeschiedenis, hij op enkele gebieden ‘moderner’ was dan belangrijke tijdgenoten als Berlage.¹⁶ Daarnaast wordt ingegaan op hoe Stuyt de plattegronden voor zijn centraalbouwontwerpen baseerde op simpele vormen als cirkels en hexagonalen, wat doet denken aan de plattegronden van Valk.¹⁷ Ook liet Stuyt zich volop inspireren door vroegchristelijke en Byzantijnse architectuur.¹⁸

De tweede publicatie, ‘Jan Stuyt: Architect en netwerker tijdens het roomse leven’ van Frans van Gaal, Wies van Leeuwen en Theo van Oeffelt (2017), benadert het leven en oeuvre van Stuyt aan de hand van zijn vijf ‘netwerken’, van intimi tot buitenstaanders. In dit werk wordt eveneens beargumenteerd dat Stuyt slechts zeer geringe invloed had op zijn vakgenoten.¹⁹ Stuyt had menig bewonderaar, maar kreeg ook kritiek van vakgenoten die zijn werk als achterhaald en ‘Oosters fantazietje’ bestempelen.²⁰ Interessant voor dit onderzoek is ook het feit dat Stuyt zijn centraalbouwontwerpen soms combineerde met een ‘bouw langs een denkbeeldige as’, waardoor er als het ware een centrale koepelkerk en eenbeukige zaalkerk ‘in elkaar zijn geschoven’.²¹ De hang naar een ‘oosterse’ vormentaal verklaart zich deels in het feit dat ‘de bijbel een oosters boek is’, hetgeen weergegeven moest worden in het gebouw, en deels door Stuyts vele buitenlandse reizen, waarbij met name de oosterse koepelkerken hem fascineerden.²²

Deze fascinatie voor koepels, centraalbouw en oriënterende vormentalen had Stuyt gemeen met zijn collega Jos Cuypers.²³ Ondanks de grote hoeveelheid aan publicaties over en onderzoeken naar zijn vader Pierre en neef Eduard Cuypers (1859-1927), is er over Jos Cuypers betrekkelijk minder geschreven. Enkele van zijn werken zijn wel onderzocht (zoals

¹⁶ Jeroen Goudeau en Agnes van der Linden, *Jan Stuyt (1868-1934): een begenadigd en dienend architect*. (Nijmegen, Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies, 2011); Niels van Neck, *Jan Stuyt (1868-1934). Een begenadigd en dienend architect*. Bulletin KNOB, no. 3, 2015, 183-194; Bernard Colenbrander, *Jan Stuyt (1868-1934). Een begenadigd en dienend architect*. Low Countries Historical Review, no. 127-3, 2012.

¹⁷ Goudeau en Van der Linden, *Jan Stuyt*.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Frans van Gaal, Wies van Leeuwen en Theo van Oeffelt. *Jan Stuyt: Architect en netwerker tijdens het rijke roomse leven*. (’s-Hertogenbosch, Jheronimus Bosch Art Center, 2017), 158.

²⁰ *Ibid.*, 110, 151-153.

²¹ *Ibid.*, 108.

²² *Ibid.*, 105-106.

²³ *Ibid.*, 45-51.

zijn kathedrale basiliek Sint-Bavo te Haarlem),²⁴ maar tot een monografie over zijn leven en complete oeuvre is het nog niet gekomen. Momenteel loopt er echter een promotieonderzoek met precies dit doeleinde voor ogen, met als gevolg dat er over enkele jaren mogelijk nieuwe conclusies kunnen worden getrokken over Cuypers' invloed op en relatie met Valk.²⁵

In publicaties en onderzoeken betreffende Valk, zijn oeuvre en dat van zijn vak- en tijdgenoten wordt dikwijls stilistische terminologie gebezigd. Zo wordt Valk vaak in verband gebracht met onder meer expressionistische, (neo)byzantijnse, neoromaanse en zelfs traditionalistische architectuur.²⁶ Omdat deze termen ambigu kunnen zijn is het van belang de belangrijkste hiervan te definiëren. Dit zal beweringen betreffende stilistische invloeden meer kracht bijzetten.

Met 'neobyzantijns' wordt de vormentaal en architectuur bedoeld uit de laat negentiende/vroeg twintigste eeuw die is gebaseerd op de bouwkunst van het Byzantijnse Rijk, welke wordt gekenmerkt door een centrale plattegrond, koepels voortkomend uit een veelhoekige grondslag en veelal zijn voorzien van rondboogvensters en mozaïeken.²⁷

Met 'neoromaans' wordt eveneens architectuur van rond de vorige eeuwwisseling bedoeld, maar een die is geïnspireerd op de voornamelijk kerkelijke bouwkunst uit de hoge middeleeuwen, gekenmerkt door massieve stenen muren, rondbogen en ton-, kruis-, en koepelgewelven.²⁸ Evenals bij het 'neobyzantijns' vormt de 'oorspronkelijke' stijl louter een basis en wordt deze veelal op een eclectische wijze toegepast.

Met 'traditionalistisch' wordt verwezen naar het traditionalisme, een benaming voor een stroming in de architectuur die opkwam rond de jaren twintig van de twintigste eeuw. In de vakliteratuur wordt deze stroming vaak in een adem genoemd met de Delftse School van Granpré Molière.²⁹ Deze stroming kenmerkt zich door soberheid en het incorporeren van typologische, universele 'oervormen'. De vorm is van groot belang en wordt bepaald door de functie van het gebouw. Dergelijke architectuur is vaak eigentijds, maar veelal geïnspireerd op 'traditionele' Nederlandse baksteenarchitectuur met veelvuldig gebruik van baksteen met

²⁴ Bernadette van Hellenberg Hubar en Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo (Haarlem), *De nieuwe Bavo te Haarlem: Ad Orientem – Gericht op het oosten*. (Zwolle/Haarlem, WBooks/Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo, 2016).

²⁵ Gert van Kleef, *Joseph Cuypers*, Website promotie-onderzoek Joseph Cuypers, <https://joseph-cuypers.nl/>.

²⁶ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 5,8,15.

²⁷ E.J. Haslinghuis en H. Janse. *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. 5de druk. (Leiden, Primavera Pers, 2005), 115.

²⁸ *Ibid.*, 395-400.

²⁹ Koen Kleijn, Jos Smit en Claudia Thunnissen, *Nederlandse bouwkunst: een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*. (Alphen aan den Rijn, Atrium/ICOB BV, 1995), 250.

natuursteen op constructief belangrijke punten.³⁰ Het is echter belangrijk te vermelden dat Valk geen deel uitmaakte van deze stroming, hoewel zijn latere werk soms toch enige raakvlakken met het traditionalisme vertoont.

Met ‘expressionistisch’ wordt in dit onderzoek grotendeels verwezen naar het baksteenexpressionisme, verwant aan de Amsterdamse School. In de komende hoofdstukken zullen meermaals de ‘expressionistische invloeden’ in het werk van Valk worden benoemd. Hiermee worden voornamelijk het gebruik van natuurlijke, plastische en geometrische vormen, mogelijk door nieuwe bouwtechnieken en -materialen, en het streven naar een ambachtelijk gesamtkunstwerk bedoelt. De baksteen speelt hier eveneens een hoofdrol.

Dit onderzoek richt zich voornamelijk op de Aloysiuskerk en de context waarin zij gebouwd is, en zal zich ook bij het duiden van Valk, zijn werk, zijn leermeesters en tijdgenoten beperken tot hoe de Aloysiuskerk zich hiertoe verhoudt. Hierdoor zal een beter begrip van de kerk, haar context en de verhouding tot het oeuvre van de architect ontstaan.

³⁰ Kleijn, Smit & Thunnissen, *Nederlandse Bouwkunst*, 250-251; Joost de Vree, *Delftse School (ca. 1925-1955)*. Joostdevree.nl. https://www.joostdevree.nl/shtmls/delftse_school.shtml

Hoofdstuk 1: De bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk

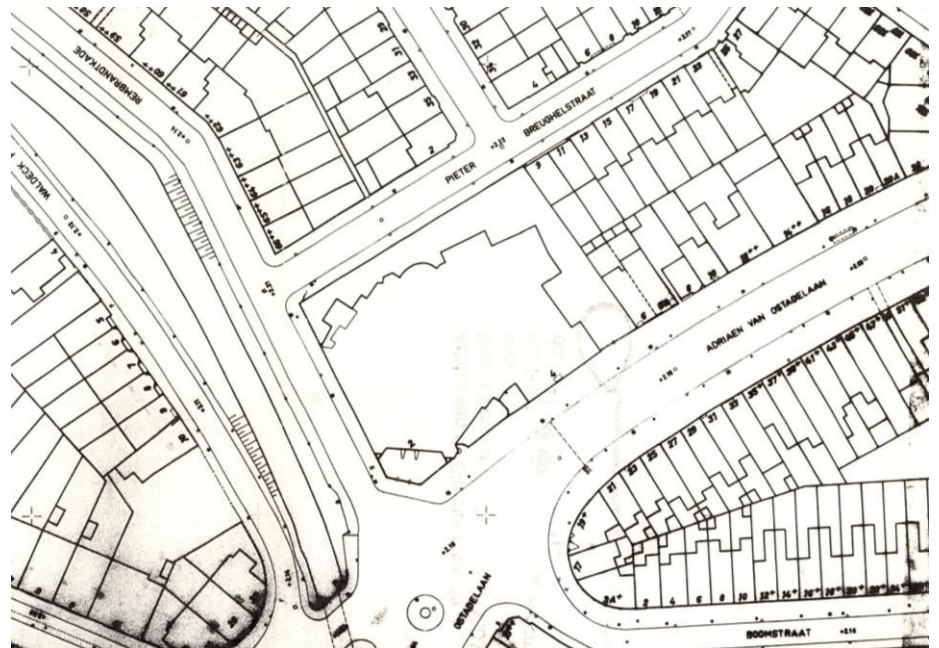
In dit eerste deel zal de volledige bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk worden onderzocht. Allereerst worden de architectuur en opzet van het huidige gebouw besproken, alvorens de ontstaans-, ontwerp- en bouwgeschiedenis wordt onderzocht. Het pastoriegebouw, alhoewel onderdeel van het gehele complex, blijft hier grotendeels buiten beschouwing.

1.1. De architectuur van de kerk

Voordat kan worden aangevangen met het onderzoeken van de bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk is het nodig een beknopt en helder overzicht van het gebouw te geven. Hierbij worden de opzet en het ontwerp in grote lijnen besproken, daar er in de volgende hoofdstukken meer in detail op zal worden ingegaan.

Ligging en opzet

De Sint-Aloysiuskerk bevindt zich in de buurt Abstede in Utrecht-Oost, aan de Adriaen van Ostadelaan aan het zuidwesten, de Rembrandtkade in het noorden en de Pieter Breughelstraat in het oosten. De kerk torent met haar hoge koepel boven de directe omgeving uit.

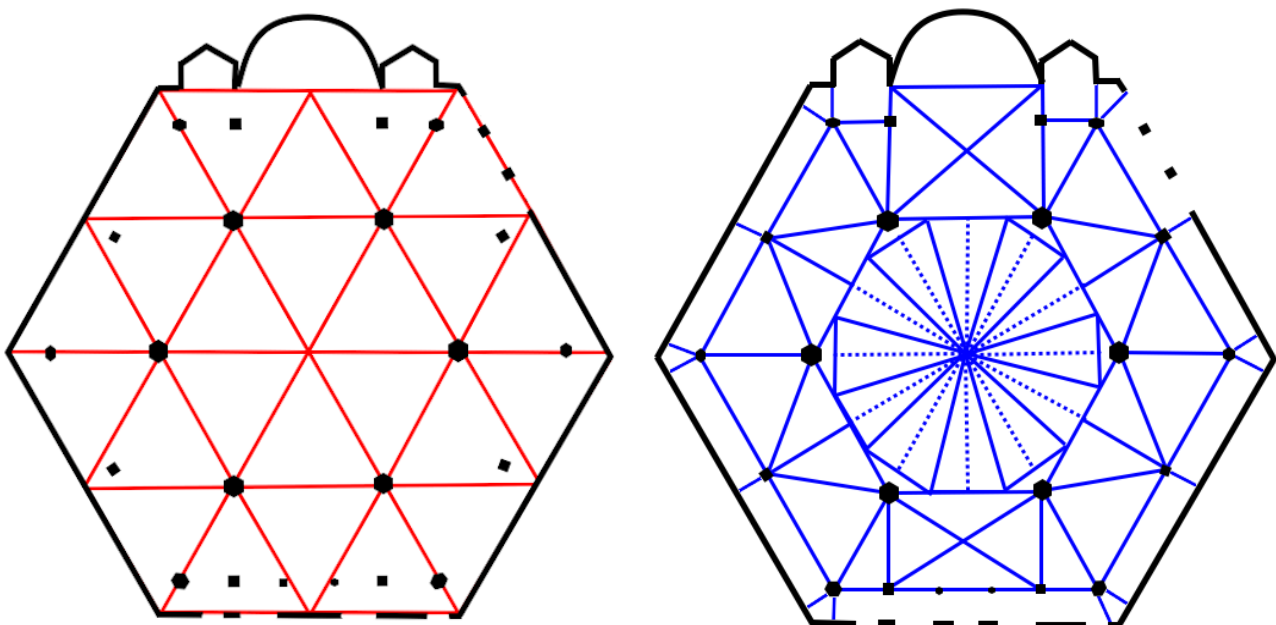

Afb. 3. De ligging van de Aloysiuskerk (midden) in haar directe omgeving.

De kerk is gebouwd als centraalbouw, wat inhoudt dat het een centrale plattegrond heeft. Ze is ontworpen op een zeshoekig grondplan, bestaande uit een ‘grote’ zeshoek (de buitenmuren) en een ‘kleine zeshoek’ (het vloerplan van de koepel, gevormd door de pijlers en scheibogen). Het zeshoekige grondplan van de kerk kan bijna volledig in gelijkbenige driehoeken worden verdeeld, waaruit de gewelven en de opzet voor de twaalf- dan wel vierentwintig-hoekige koepelconstructie uit voortvloeien. Het is duidelijk dat geometrische vormen in de opzet van het gebouw als belangrijk motief gelden, met de driehoek als ‘leidmotief’.

Hoewel het hier een centraalbouw betreft, ontstaat door de rechthoekige kruisgewelven aan de west- en oostzijden tezamen met de twee middelste scheibogen ook een zekere illusie van een middenas. Het gevolg hiervan is dat het hier geen volledig zuivere centraalbouw betreft, maar een met enkele kenmerken van een axiale aanleg.

De kerk is voorzien van enkele kapellen (waaronder de doop- en dagkapellen), een apsis en een torenklok (niet ingetekend op onderstaande afbeeldingen).

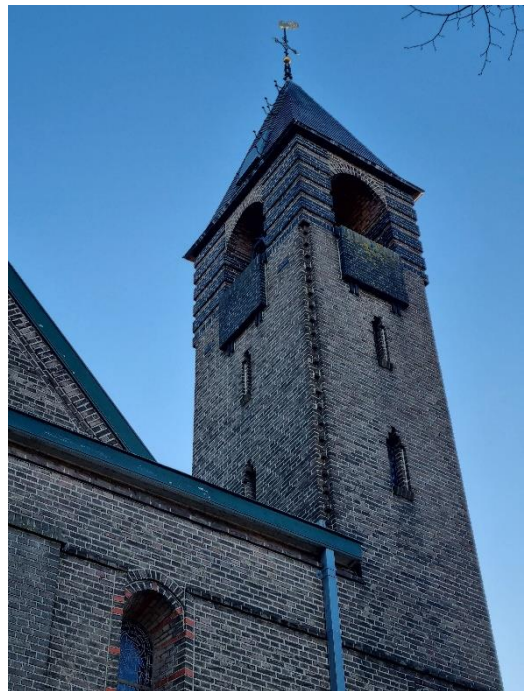

Afb. 4 & 5. Schematische weergave van de verhoudingen van het grondplan, verdeeld in driehoeken (links) en van de gewelven, waarbij de stippellijnen staan voor ‘knikjes’ in het koepelgewelf (zie hoofdstuk 1.7) (rechts).

Exterieur

Het exterieur van de Aloysiuskerk wordt gekenmerkt door de zeshoekige vorm van het gebouw, waaruit een twaalfhoekige koepel oprijst, bekroond met een kruis. Aan de koepeltrommel bevindt zich per vlak een paar gemetselde rondboogvensters. De muren zijn voorzien van relatief nauwe rondboogvensters, die aan de zijkanten van de kerk in paren van drie zijn geplaatst. De gevel op de hoek van de Adriaen van Ostadelaan en de Rembrandtkade is bijna symmetrisch, met drie gelijke rondboogportalen, gescheiden door gemetselde lisenen. De gevel is eveneens voorzien van vensters en wordt bekroond met een timpaan. Aan weerszijden bevinden zich twee zeshoekige kapellen en aan de rechterzijde bevindt zich de klokkentoren, bovenin aan vier zijden voorzien van een rondboogvormig galmgat en bekroond met een vierhoekig torendak.

De muren van de kerk zijn vrijwel geheel opgetrokken uit baksteen, op sommige plekken voorzien van banden en siermetselwerk. De daken zijn bekleed met grijze pannen.

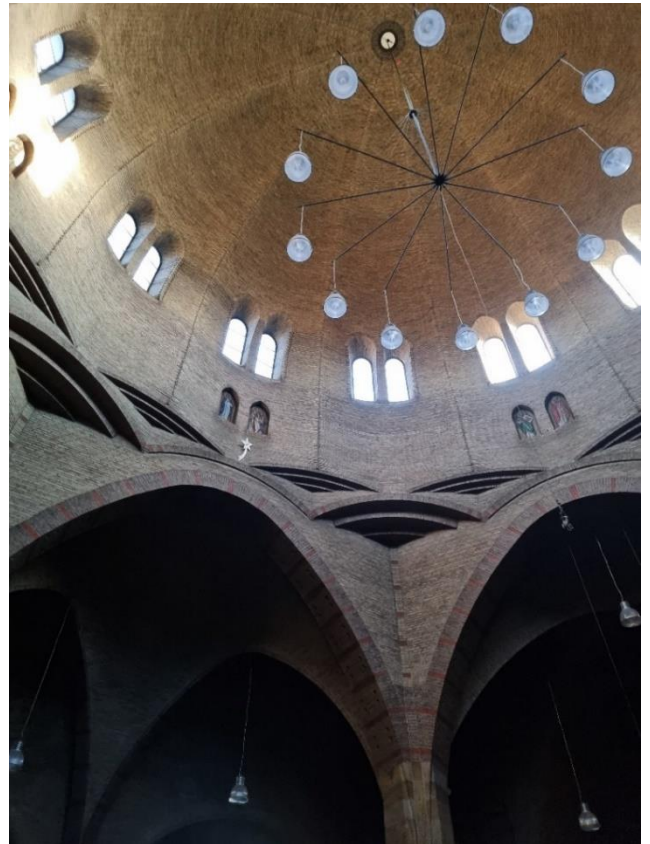

Afb. 6 & 7. Vooraanzicht op de Aloysiuskerk (links) en klokkentoren (rechts)

Interieur

Het interieur wordt grotendeels bepaald door de centrale opzet van het gebouw. In het midden van de kerk bevinden zich zes gemetselde pijlers met elk een zandstenen kapiteel, welke uitmonden in zes hoge paraboolvormige scheibogen. Deze zeshoek loopt via enkele gestapelde gemetselde bogen over in de twaalfhoekige (of vierentwintighoekige, door de ontstane lichte knikjes, zie hoofdstuk 1.7) koepeltrommel, welke geleidelijk overloopt in het hoge koepelgewelf.

De ‘omgang’ rondom de koepel bestaat eveneens uit een serie paraboolbogen en is overwelfd, met gemetselde ribben. De buitenste omgang is zeer nauw en voorzien van paraboolvormige scheibogen met tandlijsten en overwelfd met diepe rondbogen (zie afb. 11) Vrijwel het hele interieur bestaat uit schoonmetselwerk, met gekleurde banden en siermetselwerk.

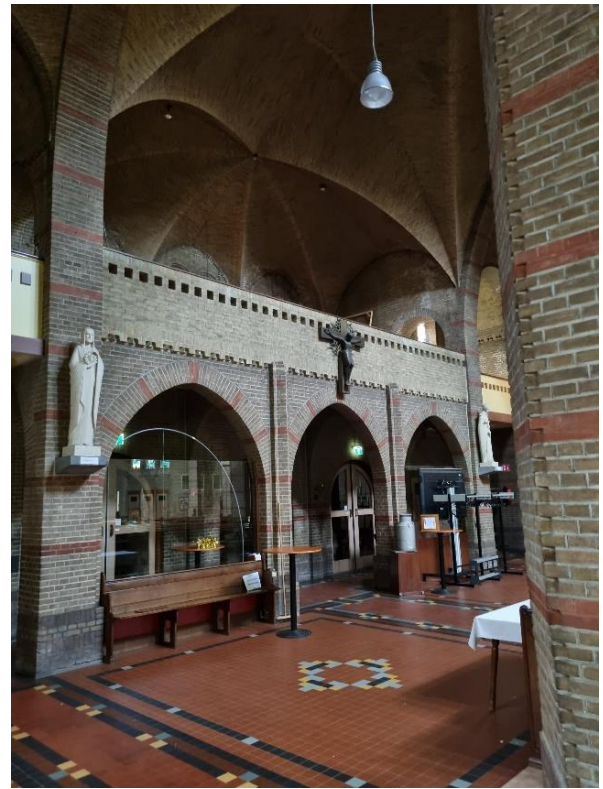
Afb. 8 & 9. Interieuraanzicht met paraboolbogen, koepeltrommel en koepelgewelf (boven en onder)

Afb. 10. Interieuraanzicht vanaf het altaar

Afb. 11. De buitenste omgang, voorzien van paraboolbogen en overwelfd met rondbogen (of smalle tongewelven)

Afb. 12. Het gemetselde oksaal aan de westzijde

*Afb. 13.
Detail van
gewelfaanzet*

1.2. Een nieuw kerkgebouw

De eerste plannen voor een nieuw kerkgebouw voor de Utrechtse Aloysiusparochie ontstonden nog geen tien jaar na de opleveringen van het eerste kerkgebouw. Omdat de parochie nog niet over haar eigen parochiescholen beschikte, werden leerlingen verspreid over andere scholen. Wegens het groeiende aantal leerlingen dat naar deze scholen moest uitwijken en de nieuwe stadsuitbreidingen in Utrecht werd besloten een eigen school te stichten. De eerste Aloysiuskerk, geopend in 1907 en ontworpen door de architect Gerardus Adrianus Ebberts (1858-1922), zou tot school worden verbouwd en er zou worden overgegaan tot de bouw van een nieuw kerkgebouw.³¹

De parochie had zelf niet voldoende financiële middelen, waardoor de pater-provinciaal in overleg met pastoor Bloetjes instemde het project te steunen. Onder de parochianen werd een inzamelingsactie opgestart om het project te bekostigen. Deze werd tijdens de Eerste Wereldoorlog gestaakt, maar vanaf 1918 weer voortgezet.³²

Er was in de tussentijd al een oplossing gevonden voor het scholenprobleem door de bouw van een nieuwe meisjesschool, aangezien het probleem niet meer kon wachten. De kerk kon dus voorlopig nog in het eerste kerkgebouw gehuisvest blijven. Al snel bleek echter dat het gebouw niet meer aan de toenmalige eisen voldeed en er hoe dan ook een nieuw gebouw moest worden gerealiseerd.³³

De kerk zou niet gebouwd worden op de locatie van het oude kerkgebouw aan de Abstederdijk, maar een stuk verder, waar de Abstederdijk overgaat in de Adriaen van Ostadelaan. Men wenste een ruimere en prominentere locatie voor het nieuwe gebouw. Om

Afb. 14. De Sint-Aloysiuskerk aan de Abstederdijk (1907)

³¹ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 10-13.

³² *Ibid.*, 12-15.

³³ *Ibid.*, 10-15.

deze reden werd een stuk grond aangekocht van 4607 vierkante meter. Een bloemenverkoper die zijn perceel, waar de ingangspartij gepland stond, niet wenste te verkopen werd uiteindelijk overgehaald door een ander stuk grond voor hem aan te schaffen. De ongebruikte delen van het perceel werden weer verkocht, onder voorwaarde dat deze grond niet gebruikt zou worden voor nijverheid die met de kerkleer botste.³⁴

Afb. 15. Pastoor J. Jorna S.J.

Sinds 1918 stond de parochie onder leiding van pastoor J. Jorna S.J. (1868-1937). Hij kreeg de opdracht de nieuwe Aloysiuskerk te bouwen en werd dus bouwpastoor. Jorna ging op zoek naar een geschikte architect voor het nieuwe gebouw en bezocht meerdere pas gereedgekomen kerken. Kanshebbers waren onder meer de architecten Martin Rietbergen (1878-1943), Jacobus W.A. Van Gils (1865-1919) en H.W. Valk.³⁵

Toen Valk in 1919 ter ore was gekomen dat de parochie plannen had om een nieuw kerkgebouw te bouwen en deze nu te realiseren, schreef hij de pastoor aan om zijn diensten als architect aan te bieden. In de brief schrijft hij dat hij momenteel ‘speciaal studie’ maakt van ‘kerkbouw’, en dat dit tevens zijn ‘liefelingsvak’ is. Daarnaast benoemt hij dat hij ‘op het oogenblik (...) een paar kerken onder handen’ heeft (waarvan onder andere een niet uitgevoerd ontwerp voor een kerk waar Jorna tevens opdrachtgever van was, zie hoofdstuk 2.2), hij als opzichter praktische ervaring met betrekking tot kerkenbouw heeft opgedaan en hij ‘op ’t gebied der esthetische bouwkunst (...) reeds eenigen naam verworven’ heeft. Hij voegde een oude blauwdruk van een studie die ‘Dr Kalf indertijd zeer roemde’ toe. Valk verzocht Jorna een onderhoud met hem te hebben over de te bouwen kerk.³⁶

Valk had Jorna blijkbaar weten te overtuigen van zijn kunde als kerkenbouwer: de pastoor had oog voor zijn manier van bouwen. Hoewel Valk nog nooit een project van dit formaat als zelfstandig architect had mogen uitvoeren koos Jorna toch voor deze architect.³⁷

Jorna had enkele eisen voor het nieuwe kerkgebouw die grote invloed zouden hebben op de opzet van het ontwerp. Deze eisen waren gestoeld op de liturgische ontwikkelingen van

³⁴ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 19-23.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Brief H.W. Valk aan pastoor Jorna, 13 oktober 1919, Correspondentie ALO 1905-1923, St Martinusparochie Utrecht.; Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*. 48; Brief Valk aan Jorna, 13 oktober 1919.

³⁷ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 17.

de vroege jaren twintig (zie hoofdstuk 2.1).³⁸ Allereerst was het van belang dat zowel het altaar als de preekstoel voor alle kerkgangers, en dus vanuit de hele kerk, zichtbaar zouden zijn. Daarnaast moest de gelijkheid van alle gelovigen in het kerkgebouw tot uiting komen, hetgeen ook verband houdt met het eerste punt. Verder had Jorna nog de wens dat er voor de kinderen een aparte plaats zou komen die dicht bij het altaar zou zijn. Op deze manier zouden de jonge kerkgangers zo veel mogelijk mee kunnen krijgen van de eredienst, wat voor een hogere belevingswaarde zou zorgen.³⁹

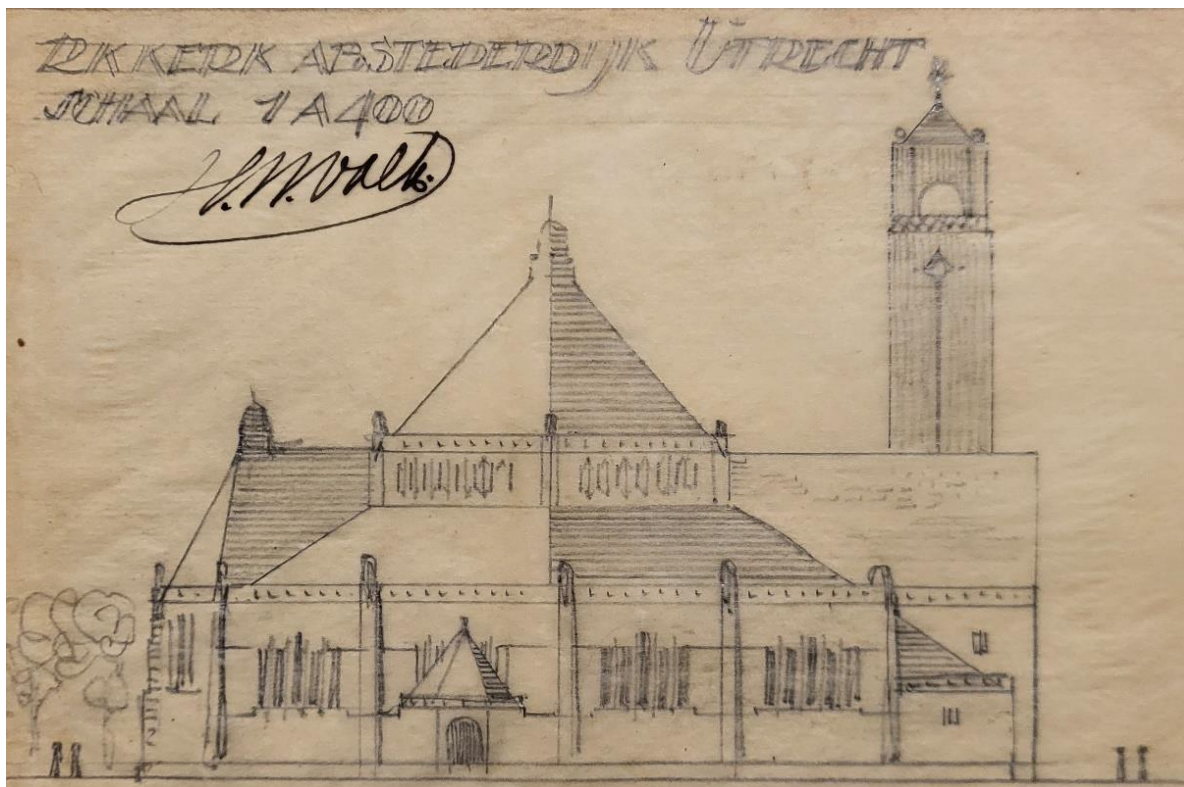
1.3. Eerste ontwerpen

Valk nam de door Jorna gestelde eisen ter harte en kwam in december 1919 met de eerste schetsen en indrukken. Deze legde hij voor aan de pastoor en het kerkbestuur. Op een van de eerste schetsen (waarvan het jaartal ontbreekt, maar het betreft waarschijnlijk een zeer vroege schets) heeft de kerk wel al de opzet van een centraalbouw, inclusief rijzige veelhoekige koepel en een klokkentoren, maar verschilt op veel andere vlakken van de latere ontwerpen.⁴⁰ Het grootste en opvallendste verschil is dat het centrale veelhoekige grondplan wordt doorsneden door een middenschip, eindigend in een apsis. Het gevolg hiervan is dat er een soort merkwaardig grondplan ontstaat met zowel een axiale als centrale aanleg. Daarnaast valt de koepel hier lager uit en is het gebouw voorzien van vele steunberen en balustrades. De westgevel is voorzien van een groot venster. Ook de klokkentoren heeft een zeer ander uiterlijk en lijkt voorzien te zijn van decoratie in de vorm van een langgerekt kruis. Dit ontwerp vormt door de vermenging van een enigszins basilicale opzet met een centrale koepelstructuur een eclectisch geheel. Dit is ook terug te zien aan enkele losse elementen van het ontwerp. De verhoging van de steunberen (welke aan pinakels doen denken) met het ogenschijnlijk spitsboogvenster in de westgevel kan men als neogotische stijlinvloeden beschouwen; de centrale aanleg met verhoogde koepel vertoont overeenkomsten met enkele ‘neobyzantijnse’ kerkgebouwen van Jan Stuyt, terwijl het organische verloop van het koepeldak naar de lantaarn en de eenvoudige geometrische vormen van de toren meer overeenkomsten vertonen met het opkomende baksteenexpressionisme.

³⁸ Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen*. 55-66.

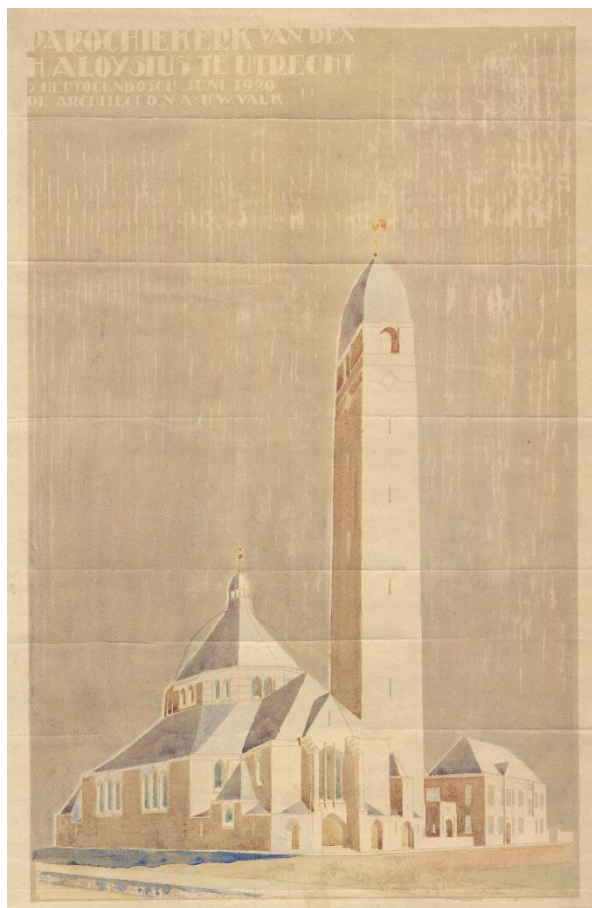
³⁹ *De Bouwplannen in de Sint-Aloysius-parochie* in Het Centrum, no. 11153, jaargang 37, 15-03-1921.

⁴⁰ *Eerste schetsen voor nieuw kerkgebouw*, H.W. Valk, 1919. Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.

Afb. 16 & 17. De eerste schetsen van Valk, 1919. Het ontwerp verschilt behoorlijk met het uiteindelijke ontwerp.

Afb. 18 & 19. De aquarel die Valk maakte in juni 1920 (links) en de uitgewerkte prentkaart (rechts). De hoge toren is ongewijzigd, maar de koepel is van gedaante veranderd.

Dat het ontwerp nog vele gedaanten zou krijgen, blijkt uit de aquarel die Valk ter impressie in juni 1920 maakte. De kerk begon iets meer op haar uiteindelijke gedaante te lijken, maar het ontwerp bevatte ook belangrijke en opvallende elementen die niet zijn uitgevoerd. Zo was de klokkentoren, die op de eerste schetsen nog redelijk in verhouding was met de rest van de kerk, nu veel hoger uitgevallen. Het plan was dat deze vijftig meter hoog zou worden en het silhouet zou beheersen. De koepel zou daarentegen juist lager moeten worden. Dit is duidelijk te zien op een aquarel die Valk maakte in juni 1920.⁴¹ Hierop is te zien dat de koepel een zeer ander uiterlijk had, met een dak bestaande uit (vermoedelijk) twaalf vlakken, die de vorm van de tamboer weerspiegelt. Deze dakvlakken zouden vervolgens overlopen in een lantaarn, bekroond door een koepeltje die qua vorm doet denken aan de uiteindelijk gerealiseerde koepel. Daarnaast is de voorgevel nog voorzien van een groot venster, hoewel deze opgedeeld lijkt te zijn in lange, smalle vensters. Deze vensterpartij wordt geflankeerd door twee grote

⁴¹ H.W. Valk, *Aquarel ontwerp Aloysiuskerk*. 1920-1921. Cat. nr. 5635, Beeldbank Utrechts Archief.

steunberen. Het ‘middenschip’, duidelijk aanwezig op de eerste tekeningen, lijkt zeer te zijn geslonken, waardoor de opzet van het gebouw minder axiaal van aard werd.

Op de aquarel zijn ook enkele potloodlijnen te zien die een andere koepelvorm suggereren; het is duidelijk dat Valk overwoog de koepel, hier nog sterk gelijkend op de koepel van de eerste schetsten, wellicht toch een rondere, bollere vorm te geven. Op de uitgewerkte prenten van deze aquarel is te zien dat de koepel een andere vorm heeft gekregen, en dat de lantaarn zelfs geheel is weggefallen en vervangen door een kruis.⁴²

Doordat het grootste deel van deze aquarel en de later uitgewerkte prentenkaart wordt ingenomen door de in verhouding reusachtige toren, doet deze compositie eerder denken aan de Sint-Janskerk te Waalwijk dan de gerealiseerde Aloysiuskerk; het is duidelijk dat Valk de kerktoren aanvankelijk als belangrijkste blikvanger bedoelde.

Het is echter belangrijk om aan te merken dat dit een impressietekening betrof, met de bedoeling dat de opzet van het gebouw nog flink gewijzigd kon worden. Daarnaast werd het aandikken van de werkelijkheid, vermoedelijk om indruk te maken en donateurs te werven, niet geschuwd. Zo stelde Jorna dat, toen hij Valk vroeg tekeningen en prentkaarten (vermoedelijk bovenstaande) te maken voor verkoop en als gift aan donateurs, ‘een beetje fantasie [...] er wel bij [mag]’.⁴³

⁴² Prentkaart gebaseerd op aquarel, H.W. Valk, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.

⁴³ *Brief pastoor Jorna aan H.W. Valk*, 21 december 1921. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

Aartsbisschop Henricus van de Wetering (1850-1929) weigerde wegens meerdere bezwaren zijn zegen te geven over de eerste bouwplannen. Hij zou het begrote budget (335.000 gulden) ten eerste te hoog vinden; dit zou nooit met de inzamelingsacties kunnen worden opgehaald. Men zou goedkoper en kleiner moeten bouwen in ‘dure tijden’. Van de Wetering liet de toren fors in hoogte afnemen en de Sint Antoniuskapel doen vervallen. Ook de pastorie moest minder groot worden, daar deze anders een ‘tehuis voor oude paters zou worden’.⁴⁷

Jorna was het oneens met de wijzigingen van de aartsbisschop, daar dit juist de bedoeling was geweest. Hij kon het accepteren dat de begroting zou worden herzien en er enigszins werd bezuinigd, maar de Antoniuskapel zou hoe dan ook moeten worden gebouwd. De kapel zou gefinancierd worden uit een fonds dat de Jezüieten hadden opgericht om kerken en kapellen ter ere van Sint-Antonius te bouwen. Daarnaast zou de invloed van oudere paters op de nieuwe generatie juist ten goede komen van de kerkdiensten.⁴⁸ De toren zou geen prioriteit hoeven te hebben; eventueel zouden alleen de fundamenteën kunnen worden aangelegd en later verder worden opgebouwd als er meer gelden beschikbaar zouden komen.

Omdat Jorna wel degelijk de zegen van de aartsbisschop nodig had, probeerde hij op velerlei manieren de kosten te drukken en bemoeide zich uitgebreid met het project. Hij stelde Valk een groot aantal ideeën voor. Zo opperde hij de koepel te laten bedekken met hout en pleisterwerk; op deze manier zouden de fundamenteën en de gewelven minder stevig, en daardoor minder kostbaar hoeven te zijn. De gevolgen voor de akoestiek moesten echter nog worden uitgezocht.⁴⁹

Jorna stelde ook voor om sommige boogvensters in te delen in twee smallere bogen, zoals boven bij de koepel, en om de indeling van de pastorie te vereenvoudigen.⁵⁰ Valk ging niet mee in een groot deel van deze voorstellen, daar de indeling dan onlogisch zou worden. Ook de voordelen van een fietsenstalling zouden niet opwegen tegen de nadelen. Dit kon vrij eenvoudig worden opgelost met een voorziening naast de kerk, die ook door de kerkgangers gebruikt zou kunnen worden.⁵¹ Nieuwe plannen met enkele aanpassingen werden aan Van de

⁴⁷ Meerdere brieven tussen pastoor Jorna en aartsbisschop Van de Wetering. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁴⁸ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 23-27.

⁴⁹ *Brief pastoor Jorna aan H.W. Valk*, 15 mei 1920. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁵⁰ *Brief pastoor Jorna aan H.W. Valk*, 16 juni 1920. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁵¹ *Brief Valk aan Jorna*, 23 juni 1920. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

Wetering gepresenteerd, maar werden nog altijd te duur bevonden. Overigens was Valk in de tussentijd, op 15 juli 1920, wel officieel aangesteld als architect van de kerk. Daarbij was men ‘wel wat huiverig’, wegens de onorthodoxe plannen voor een centraalbouw en het feit dat dit Valks eerste kerkgebouw betrof.⁵²

De pogingen tot verdere vereenvoudigingen van de bouwplannen gingen onverminderd door. Jorna stelde opnieuw enige wijzigingen voor, waaronder het vervallen van de ingangen aan de Adriaen van Ostadelaan bij de pastorie en aan de Rembrandtkade, zodat alleen de hoofdingang overbleef. Ook zouden de paden in de kerk minder breed kunnen, daar twee meter wel voldoende zou zijn.⁵³ Jorna wilde graag zo spoedig mogelijk een nieuwe begroting, zodat een lening kon worden aangevraagd, en een prijsopgave van de pastorie.⁵⁴ Nadat Jorna de nieuwe begroting had ontvangen, durfde hij deze nog niet in te dienen, daar de kosten van de pastorie nog steeds te hoog waren.⁵⁵ Tevens beklagde Jorna zich over het feit dat de boringen werden uitbesteed aan iemand die 300 gulden duurder was dan de concurrent; ‘maar om hem nu [...] 300 gulden meer te geven, omdat hij katholiek is, is toch wel wat veel gevraagd’.⁵⁶ Jorna wilde toch echt een zo compleet mogelijk overzicht van de kosten om in te kunnen dienen, daar de kosten voor de opzichter, verwarming, verlichting en het honorarium van Valk nu nog niet waren ingecalculeerd.⁵⁷

Ook Jorna reisde het land door om kerken te bezichtigen om inspiratie op te doen, waarvoor hij Valk vaak uitnodigde.⁵⁸ Meermaals scheen de nood bij Jorna hoger te liggen dan bij Valk. Zo schreef Jorna op 17 november 1920: ‘Ik hoor of zie niets, U vergeet onze zaak toch niet?’⁵⁹

⁵² *Brief Jorna aan Valk, 15 juli 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁵³ *Brief Jorna aan Valk, 2 augustus 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁵⁴ *Brief Jorna aan Valk, 15 september 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁵⁵ *Brief Jorna aan Valk, 5 oktober 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

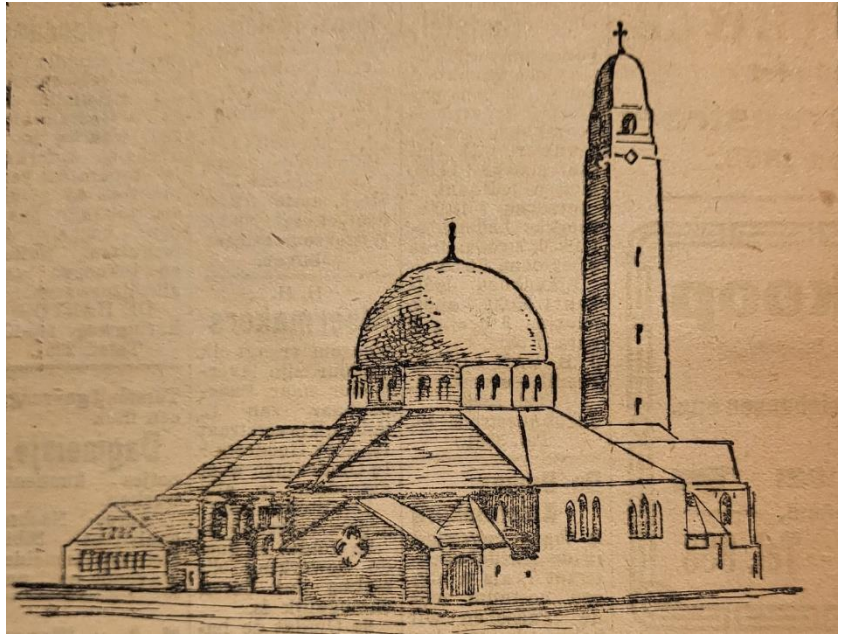
⁵⁶ *Brief Jorna aan Valk, 20 oktober 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁵⁷ *Brief Jorna aan Valk, 20 oktober 1920*

⁵⁸ *Brief Jorna aan Valk, 27 oktober 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁵⁹ *Brief Jorna aan Valk, 17 november 1920. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

Valk werkte in de tussentijd aan een verbetering van de plannen en de uitvoering van een grote maquette.⁶⁰ Deze werd in maart 1921 getoond aan de parochianen en de pers.⁶¹ In het priesterkoor van het oude kerkgebouw waren een plattegrondsheets en een houten maquette voor het publiek te bezichtigen.⁶² Deze zijn helaas niet teruggevonden, maar in het kerkarchief bevindt zich wel een krantenknipsel uit een onbekende krant waarin een indruk wordt gegeven van de maquette die getoond werd.⁶³ Op deze afbeelding is te zien dat de kerk al meer het uiterlijk kreeg die het uiteindelijk zou krijgen. De koepel lijkt hier eerder rond van vorm, terwijl de toren nog steeds een aanzienlijk formaat heeft. Het lijkt alsof het gebouw nog steeds is voorzien van een ‘middenschip’, maar al veel minder prominent van aard. Daarnaast is het belangrijk in ogeschouw te nemen dat het hier een impressie van een journalist betreft (en geen oorspronkelijke tekening van Valk) waardoor sommige elementen verkeerd geïnterpreteerd kunnen zijn.

Afb. 21. Impressieschets van de getoonde maquette door een onbekende tekenaar. De kerk begint al meer weg te krijgen van haar uiteindelijke gedaante.

Jorna stelde de parochianen uitgebreid op de hoogte van de haast gefinaliseerde plannen. Hij beschreef de plannen uitvoerig, inclusief de vijf altaren, de sacristie en de ‘Piëtakapel’. Laatstgenoemde zou ten alle tijden geopend blijven en van de buitenzijde betreden kunnen worden.⁶⁴ Valk verklaarde dat hij het ontwerp baseerde op de proporties van oudchristelijke kerkgebouwen, en dat de koepel nog een andere vorm aan zou nemen dan die nu werd getoond.⁶⁵

⁶⁰ *Brief Jorna aan Valk, 19 februari 1921.* 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁶¹ Er bestaat enige twijfel over wanneer dit precies heeft plaatsgevonden, hier spreken de bronnen elkaar tegen. Volgens Wilmering en Wolters vond het tonen van de maquette plaats in maart 1920, maar de incongruentie van data en verschillende krantenartikelen doen eerder vermoeden dat deze maquette een jaar later werd getoond.

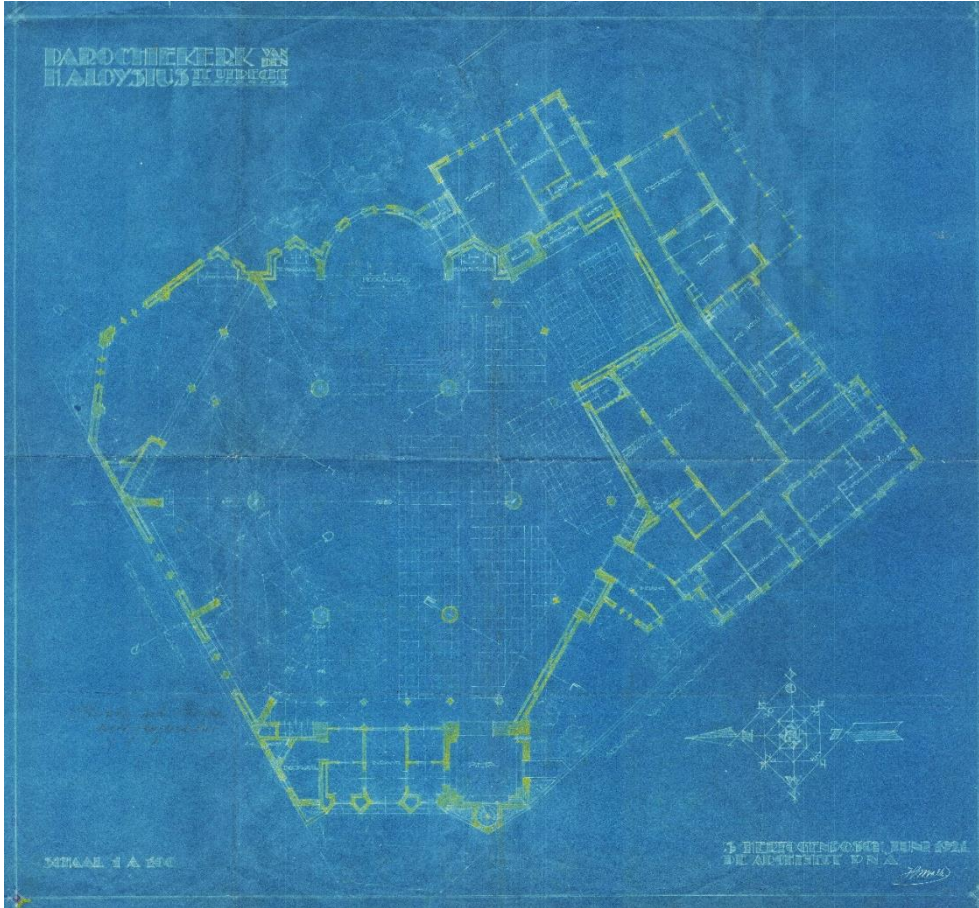
⁶² Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 19-20.

⁶³ *Krantenknipsel uit onbekende krant*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.

⁶⁴ *De Bouwplannen in de Sint-Aloysius-parochie*, Het Centrum, no. 10397, jaargang 38, 15-03-1921.

⁶⁵ *De nieuwe St. Aloysiuskerk*, Utrechtsche courant, 14-03-1921.

Enkele maanden later leek er vooruitgang te zijn geboekt. Hoewel de aartsbisschop ‘zoo ’n dure kerk’ niet wilde, werd het plan in algemene zin toch goedgekeurd.⁶⁶ Verdere besparingen werden gepoogd door onder meer de biechtstoelen te verplaatsen.⁶⁷

Afb. 22. Blauwdruk van het voorlopige ontwerp, juni 1921. De noordoostelijke ingang is inmiddels verdwenen.

In de zomer van 1921 schreef Jorna dat hij wederom helemaal niets van Valk hoort, terwijl ‘in den beginne’ alles ‘zoo vlot van den hand’ liep.⁶⁸ In de periode hierna valt het qua documentatie betrekkelijk stil, maar aan het latere briefverkeer blijkt dat er op de achtergrond was doorgewerkt; zo werd er reeds gewerkt aan de productie van stoelen en banken. Besloten werd dat de kinderen banken kregen in plaats van stoelen in verband met ordelijkheid, en dat de hoedenplanken werden vervangen voor knoppen om een hoed of pet aan op te hangen. Valk berichtte Jorna begin 1922 dat hij in gesprek was met de Haarlemse aannemersfirma W.

⁶⁶ *Brief Jorna aan Valk, 2 mei 1921.2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁶⁷ *Brief Jorna aan Valk, 16 mei 1921.2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁶⁸ *Brief Jorna aan Valk, 9 juni 1921.2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

Thunnissen en A.J.W. van Sambeek. Het bedrijf stond te boek als betrouwbare en effectieve kerkenbouwer en Valk had nota bene al eerder met W. Thunnissen een opdracht uitgevoerd.⁶⁹

Op 1 april kon Valk Jorna goed nieuws mededelen, ‘geen Aprilgrap, maar werkelijk!’. Thunnissen & Van Sambeek wilden de kerk en pastorie gaan bouwen voor gezamenlijk 276.000 gulden. De werken zouden plaatsvinden volgens het hiervoor geschreven bestek, inclusief de bouw van de toren tot negen meter, op enkele punten na.⁷⁰ Valk was zeer te spreken over de heren aannemers, die volgens hem ‘royaal’, ‘vlot’ en ‘zeer kapitaalkrchtig’ waren.⁷¹

Intussen had Valk nieuwe aangepaste ontwerpen geleverd. In augustus 1921 leverde hij enkele tekeningen van het exterieur van de kerk, die veel overeenkomsten vertoont met de aquarel hierboven, onder andere door de nog aanwezige hoge toren.

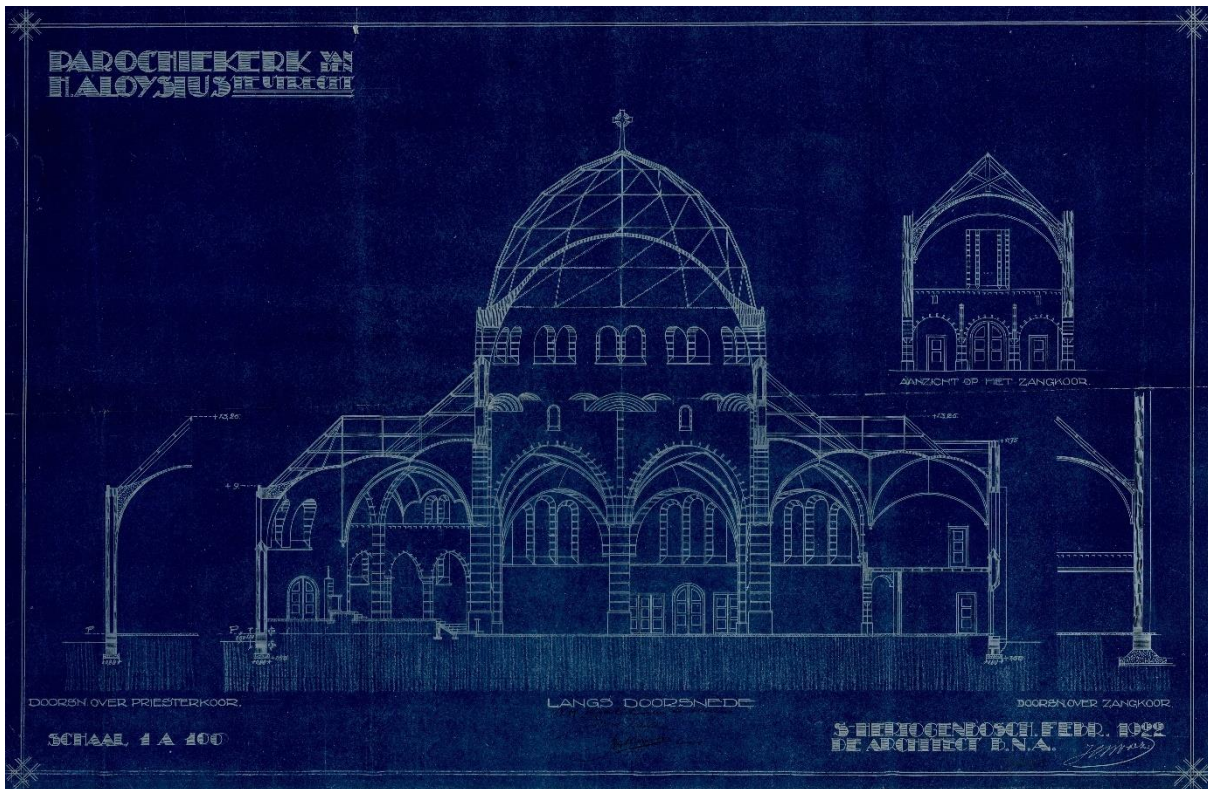

Afb. 23. Tekening van het exterieur, waarop de campanile nog altijd hoger uitvalt dan de koepel. De toren heeft een moderne uitstraling, maar is voorzien van een opmerkelijk poortje met een zeventiende-eeuws uiterlijk. Mogelijk was er sprake van een te incorporeren bouwfragment (op eenzelfde wijze als bij de Janskerk te Waalwijk), maar hier is niets over teruggevonden. Daarnaast is de koepeltrommel anders vormgegeven, met een soort lisenen tussen de vensters in. Deze lisenen zijn ook tussen de andere vensters te zien, welke nog niet, zoals Jorna had geopperd, in paren zijn ingedeeld.

⁶⁹ Brief Valk aan Jorna, 23 februari 1922. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁷⁰ Brief Valk aan Jorna, 1 april 1922. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁷¹ Ibid.

Afb. 24 & 25. Blauwdrukken van het voorlopige ontwerp, februari 1922. Op de interieurtekening (boven) is de stalen koepelconstructie ingetekend, maar heeft het interieur door een lager koepelgewelf en het ontbreken van de paraboolbogen een ander uiterlijk. Op de exterieurtekening (onder) ontbreekt de toren, maar oogt de koepel hoger.

Een halfjaar later is duidelijk dat het ontwerp zich verder had ontwikkeld. Valk leverde meerdere tekeningen (zie de blauwdrukken op de vorige bladzijde), waaronder een nieuwe tekening van het interieur en de kapconstructie van de koepel. Op deze tekeningen is duidelijk te zien dat de kerk nog altijd niet haar uiteindelijke gestalte had gekregen. Het meest in het oog springende detail is het nog altijd ontbreken van de kenmerkende parabooolbogen. De scheibogen werden vooralsnog als rondbogen ingetekend, met ogenschijnlijk enkele (stompe) spitsbogen. Ook het koepelgewelf is veel vlakker, lager en ronder van aard, met als gevolg dat de koepel eveneens lager uitvalt.⁷²

Op de tekeningen van het exterieur ontbreekt de toren: hieruit valt op te maken dat er mogelijk onduidelijkheid was ontstaan over het uiterlijk en de hoogte van de toren. Het is aannemelijk dat deze daarom voor het gemak is weggelaten of dat Valk slechts de fundamenten heeft ingetekend.⁷³ Op een andere tekening, eveneens van februari 1922, is aan de vensters te zien dat een deel van het trappenhuis van de toren wel is ingetekend. Daarnaast ontbreekt hier een kapel en verschilt het uiterlijk van de voorgevel nog: het timpaan is

Afb. 26. Tekening van het vooraanzicht op de kerk, met variatie op voorgevel en ontbrekende toren en kapel, februari 1922. De lisenen zijn nog aanwezig, maar de vensters zijn inmiddels verdeeld in trio's.

⁷² H.W. Valk, *Ontwerpen februari 1922*. Inv. Nr. 7190, 4008 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, Utrechts Archief.

⁷³ H.W. Valk, *Exterieurontwerp*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

voorzien van een (vermoedelijk) beeldhouwd Christusmonogram en de twee steunberen aan de voorzijde lijken met een rondboog verbonden.⁷⁴

1.5. Het bestek

In het bestek van april 1922 worden de bepalingen van de werkzaamheden uitvoerig besproken. De gehele fundering, in stampbeton, zou worden aangelegd op ontgraven vaste bodem. Tijdens de eerste grondboringen in 1920 bleek dat deze zich op circa 2,25 meter diep bevond. Onder de pijlers, steunberen en toren moesten funderingen van gewapend beton geplaatst worden. De vloeren van de kelders moesten worden bedekt met Limburgse rode Tiglia-tegels, de binnenmuren van Boerengrauw of Belgische steen. Rook- en luchtkanalen werden gemetseld. Over alle muren en kolommen werden trasramen aangebracht; de opgaande muren werden opgemetseld met lichtgele/grijze waalklinkers. Voor de opgaande binnenmuren zou hetzelfde gelden, met banden in rode verblendsteen, ter decoratie. Kolommen, pijlers en bogen moesten in sterke specie worden gemetseld.⁷⁵

Specifiek vermeld staat dat de overgangen van de ‘zeskant’ naar de ‘twaalfkant’ (zie 1.7) zorgvuldig moesten worden uitgemetseld. De gewelven werden alle voorzien van muraalbogen en uitgevoerd in gele IJsselstenen, inclusief de koepel. Het koepelgewelf werd slechts één steen dik gemetseld en alle gewelven moesten na het dichtmaken direct worden gevoegd. Daarnaast was er sprake van het metselen van een kluis in de sacristie.⁷⁶ De schoorstenen moesten 18 meter hoog worden. Ook werden er bims wanden geplaatst en worden de tuinmuren uitvoerig besproken.⁷⁷

Er was sprake van vele te leggen houten balklagen. Het paterskoor werd echter voorzien van ijzeren balken.⁷⁸ Merkwaardig is dat de constructie van de kappen bijna niet ter sprake kwam, waaronder de ijzerconstructie van de koepel. Slechts werd vermeld dat de constructie zou worden aangekocht voor ca. 4.500 gulden. Ook de schrijn- smeed- en timmerwerken werden uitvoerig gepland.⁷⁹

⁷⁴ H.W. Valk, *Ontwerpen* februari 1922. Inv. Nr. 7190, 4008 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, Utrechts Archief.

⁷⁵ Bestek, 827 Bestekken en voorwaarden bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk, met bijlagen, 1923-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid

⁷⁸ Ibid

⁷⁹ Ibid.

Daarnaast werd de tijdsbepaling in het bestek vermeld. Na honderd werkdagen zou de ringmuur al ‘op hoogte moeten zijn’, na 180 dagen de dragende muren onder de koepel en bovendien moesten de kappen worden gesteld, vijftig dagen later moest het volledige complex glas- en waterdicht zijn, en na nog eens honderd dagen zou het nieuwe kerkgebouw moeten worden opgeleverd.⁸⁰

1.6. Gefinaliseerde plannen

Hoewel de plannen steeds concreter werden en Jorna en Valk een aannemer op het oog hadden, ging het bisdom nog altijd niet akkoord met het ontwerp. Inmiddels was - onder meer - de hoge toren verdwenen, de pastorie vereenvoudigd, het aantal ingangen verminderd en vereenvoudigd en een altaar geschrapt. Nadat de begroting op enkele plekken nog was bijgeschaafd, ging Van de Wetering in september 1922 eindelijk akkoord met de plannen, onder voorwaarde dat het totaalbudget niet boven de 225.000 gulden uit zou komen.⁸¹ Voor het merendeel van dit bedrag werd een lening aangevraagd; de rest zou uit schenkingen en fondsen moeten komen.⁸² De bouwkosten werden nu geraamd op 200.000 gulden, het installeren van centrale verwarming en elektriciteit op gezamenlijk 10.000 gulden, het honorarium van Valk op 12.000 gulden en het loon van de opzichter op 3.000 gulden: precies het maximumbudget.⁸³

Een maand later werden de bouwplannen gefinaliseerd. Op de tekeningen zijn de wijzigingen goed zichtbaar. Zo is de toren duidelijk geslonken ten opzichte van de plattegrond van een jaar eerder en is het weggefallen altaar en de daarbij behorende kapel nu opgenomen als mogelijk ‘vergrotingsplan’, dat uiteindelijk nooit is uitgevoerd.

⁸⁰ Bestek, 827 Bestekken en voorwaarden bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk, met bijlagen, 1923-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

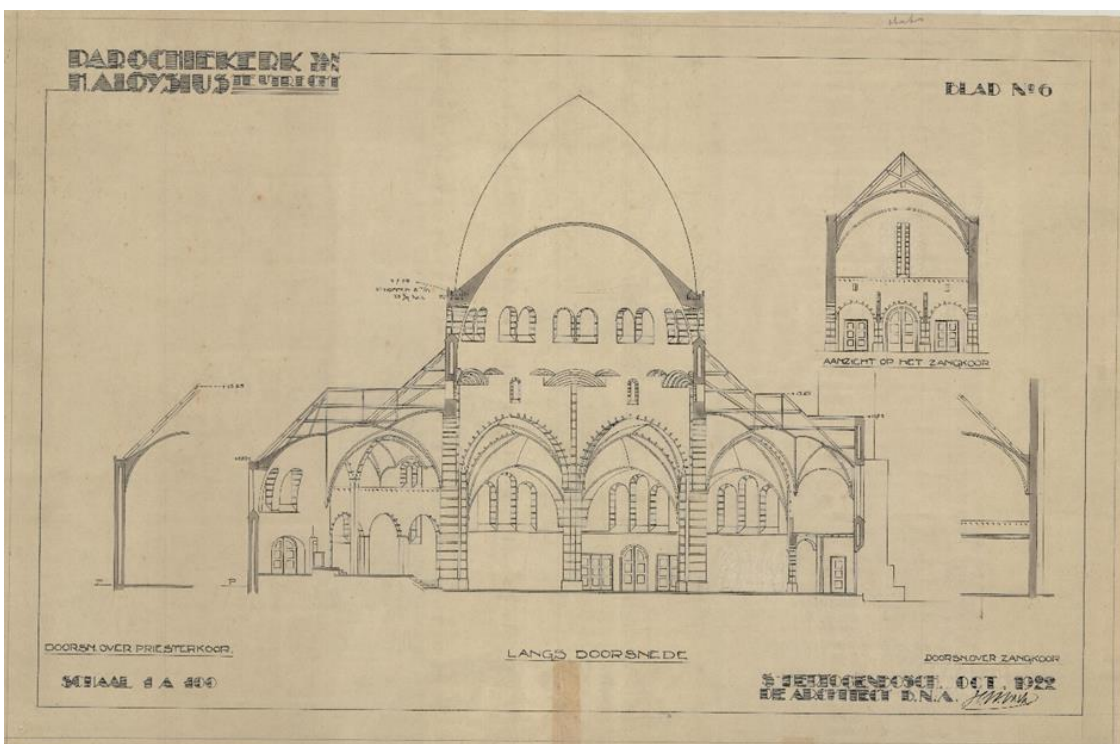
⁸¹ *Brief Jorna aan Valk*, 15 september 1922. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.; *Brief Jorna aan Valk*, 25 september 1922. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁸² Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*.

⁸³ *Brief Jorna aan Valk*, 29 september 1922. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

Een opmerkelijk punt is dat er nog grote verschillen in de tekeningen zijn. Aan de buitenzijde zijn de lisenen langs de vensters nog altijd aanwezig; mogelijk zijn deze pas tijdens de bouw vervangen voor sierbanden of zijn de tekeningen verloren gegaan. Nog opvallendere verschillen vindt men op de interieurtekeningen. Op een deel lijkt namelijk van de kenmerkende parabooolboog nog geen sprake: deze tekeningen komen overeen met de interieurblauwdrukken van een halfjaar hiervoor. Op andere tekeningen, die eveneens met oktober 1922 zijn gedateerd, heeft de kerk wel haar uiteindelijke uiterlijk. De rondbogen van de andere tekeningen zijn grotendeels vervangen voor parabooolbogen en ook het koepelgewelf is paraboolvormig en daardoor vele malen hoger. De kap van de koepel lijkt hierdoor eveneens hoger uitgevallen. Daarnaast zijn de zandstenen speklagen verdwenen en vervangen voor grotere zandstenen kapitelen.

Een mogelijke reden voor het bestaan van deze toch wel drastisch verschillende ontwerpen is dat Valk twee versies van het uiteindelijke plan ontwierp. Wellicht dat beide ontwerpen aan Jorna, het kerkbestuur en de aartsbisschop zijn voorgelegd en er een definitieve keuze is gemaakt. Hier is echter geen correspondentie of ander archiefmateriaal van bewaard gebleven. Het is ook mogelijk dat de oude tekeningen zijn bijgeleverd bij de gefinaliseerde plannen ten behoeve van een ander constructiedetail, zoals de wijze waarop de kapconstructie is ingetekend.

*Afb. 29.
Interieur-
tekening met
het 'oude'
ontwerp,
oktober 1922*

Opvallend is echter dat de paraboolbogen als het ware uit het niets zijn verschenen, terwijl er geen correspondentie of andere motivatie van deze ontwerpkeuze is teruggevonden. Het is derhalve een bijzonder en merkwaardig element van de bouwgeschiedenis van de kerk en biedt mogelijkheid de mogelijke inspiratiebronnen en werkwijze van Valk nader te onderzoeken, hetgeen zal gebeuren in hoofdstuk 2.3.

Afb. 30.
Interieur-
tekening met
parabool-
bogen,
oktober 1922

Afb. 31. Detailtekeningen van de paraboolbogen, inclusief metselwerk. Datum onbekend, vermoedelijk eveneens oktober 1922.

Aangezien Valk en Jorna reeds een aannemersbedrijf in gedachten hadden, ging het kerkbestuur akkoord met een onderhandse aanbesteding.⁸⁴ De aanbesteding vond plaats op 7 november 1922. De firma Thunnissen en Van Sambeek bleek niet geheel onverwacht het goedkoopste aanbod te doen; zij zouden met een totaalprijs van 208.000 gulden voldoen aan de eis die de aartsbisschop had gesteld. Op 18 november werd de aanbesteding officieel gemaakt.⁸⁵ Als opzichter werd een van Valks werknemers, J. van der Plas, aangesteld.⁸⁶

Dat het kerkbestuur akkoord was gegaan met de onderhandse aanbesteding viel niet bij iedereen in goede aarde. De Nederlandse Rooms-Katholieke Bond van Bouwpatroons stuurde Jorna een brief waarin zij er blijk van gaven het kwalijk te vinden dat er geen Utrechtse aannemers waren uitgenodigd voor de aanbesteding en dat deze dus al a priori waren

⁸⁴ *Brief kerkbestuur aan Valk, 25 september 1922. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁸⁵ *Contract aanbesteding, 18 november 1922. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.*

⁸⁶ *Wilmering en Wolters, Vijftig jaar onder de koepel, 27.*

uitgesloten om de bouw van de kerk uit te voeren. Jorna werd dringend verzocht in de toekomst een herhaling te voorkomen.⁸⁷

Later ontving Jorna nog een vergelijkbare klacht van de Leovereniging, een organisatie die opkwam voor katholieke ondernemers. Zij wezen Jorna op het feit dat de aanbesteding niet naar een Rooms-katholieke aannemer was gegaan, en beklaagden zich daarnaast over het feit dat ook de smeedwerken zouden worden uitgevoerd door een niet-katholieke firma. Want, zo schreef het bestuur, ‘de te verrichten werkzaamheden ten behoeve der R.K. Instellingen en Kerken [moeten] gegund [worden] aan Rooms-Katholieken’.⁸⁸

1.7. De bouw

In januari 1923 was de bouw van de kerk dan eindelijk begonnen. In de eerste weken werd het gehele complex uitgezet, ontgraven en werd de storting van het beton voorbereid.⁸⁹

Vervolgens werden de basementen van de pijlers van gewapend beton op deze vaste zandlaag gestort, evenals de grote plaat van gewapend beton die als fundament zou gaan dienen voor de toren. Of deze inderdaad groot genoeg was om later te kunnen dienen als fundament voor een

Afb. 32. De werken zijn begonnen: de basementen van de pijlers worden gestort, 1923.

veel omvangrijkere en hogere toren is helaas onbekend. Het grondwerk, waaronder het storten van stampbeton en betonbalken en het afgraven van de kelders, kreeg tot in de lente de onverdeelde aandacht.⁹⁰

⁸⁷ *Brief van de Ned. RK Bond Bouwpatroons aan pastoor Jorna*, 15 november 1922, Correspondentie ALO 1905-1923, St Martinusparochie Utrecht

⁸⁸ *Brief van de Leovereniging aan pastoor Jorna*, 2 oktober 1923, Correspondentie ALO 1905-1923, St Martinusparochie Utrecht

⁸⁹ Week 1-6, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

⁹⁰ Week 2-13, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

Eind januari stelde Valk dat, aangezien de werken inmiddels waren aangevangen, het ingaan van deze nieuwe fase van het project ook betekende dat het eerste deel van zijn honorarium zou moeten worden uitgekeerd. Hier laat de architect zich van zijn beste (en/of vroomste) kant zien: waar het honorarium officieel gezien de afgesproken 12.000

Afb. 33. Het storten van beton, 1923.

gulden ‘verre’ had moeten overschrijden, besloot Valk wegens de prettige samenwerking het totale honorarium juist naar beneden af te stellen tot 11.500 gulden. Daarnaast bracht hij zijn reis- en verblijfkosten niet in rekening en zou hij het salaris van de opzichter voor december voor eigen rekening nemen. Dit alle als ‘eene gift aan Uw bestuur voor Uwe kerkbouw.’⁹¹ De officiële eerste steen werd gelegd op 5 april 1923 door vicaris-generaal Monseigneur B.A. de Wit, geassisteerd door bouwpastoor Jorna en pater J. Th. Rosmulder. Nadat de eerste steenlegging was volbracht en de funderingen met wijwater besprenkeld waren, mochten enkele omstanders ook een steen bijmetselen.⁹² In feite was de eerste steen al twee weken eerder gelegd door Jorna.⁹³

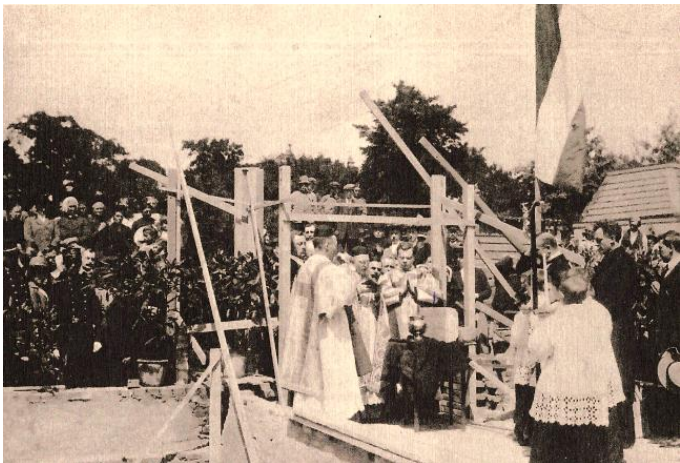
Er werden stenen muren gemetseld voor de verwarmingskanalen en ter ondersteuning van het priesterkoor. De bouwmaterialen, waaronder veertigduizend dakpannen (geleverd door Stoompannenfabriek Janssen & Dings), werden grotendeels per boot aangevoerd.⁹⁴

⁹¹ *Brief Valk aan kerkbestuur, 30 januari 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁹² *Eerste steenlegging St. Aloysiuskerk*, Maasbode, Rotterdam, no. 17696, jaargang 55, 6-4-1923.

⁹³ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 31.

⁹⁴ In de oorspronkelijke plannen zouden de daken met leien worden bedekt; later is echter gekozen dakpannen te gebruiken; 28 juli 1923, 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928; 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum; Weekrapporten, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*; 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

Afb. 34, 35 & 36. Foto's van de eerste steenlegging, 5 april 1923.

Bouwonderdelen als raamdorpels, neuten, traptreden, banden en kapitelen en het altaar werden uit natuursteen als Nivelsteiner en Franse zandsteen, 'Cipolin Grec' of Belgische blauwe hardsteen vervaardigd en tevens per boot geleverd door (onder andere) natuursteenhandel Bergmeijer en marmer- en steenhouwerij Vervoordeldonk.⁹⁵ Daarnaast werden bepaalde marmersoorten (zwart marmer, lunel-rosé en vert des alpes), voor altaar en communiebank, waarschijnlijk door natuursteenhandel P.J.M. van Stokkum geleverd.⁹⁶

Aan het begin van de bouw waren nog niet alle tekeningen compleet. Zo ontbraken er enkele detailtekeningen voor de hierboven vermelde natuursteen. Daarnaast verzochten de aannemers Valk ook de tekeningen van de constructie van de ijzeren koepel zo spoedig mogelijk te leveren, daar de prijzen alsmaar stegen.⁹⁷ Deze tekeningen zijn helaas niet meer teruggevonden, maar uit de tekeningen van een jaar eerder valt goed op te maken hoe de

⁹⁵ Brief C.H. Wiesman aan Valk, 19 februari 1923; Brief Fermin aan Valk, 16 juni 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁹⁶ Brief natuursteenhandel P.J.M. van Stokkum aan Valk, 5 juni 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁹⁷ Brief Thunnissen & Van Sambeek aan Valk, 1 februari 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

kapconstructie van de koepel werd ontworpen. Boven het gemetselde koepelgewelf zou het twaalfhoekige skelet verrijzen, bestaande uit een constructie van verticale, horizontale en diagonale spanten en gordingen (zie afb. 24). Er werden ook tijdens de bouw nog wijzigingen gemaakt in het bouwplan; zo werd een tweetal trappen naar het paterskoor gewijzigd.⁹⁸

In de weken na de eerste steenlegging vorderden de werkzaamheden gestaag. Enkele tegenslagen, waaronder het stilliggen van de werkzaamheden door strenge vorst en het onderlopen van de kelder, hadden desondanks weinig invloed.⁹⁹ Al snel waren alle hoofdpijlers en een groot deel van de muren een steiger hoog, en begon men met het metselen van de toren.¹⁰⁰ In de pastorie konden er enkele balklagen worden aangebracht.¹⁰¹ Medio mei 1923 waren de meeste muren reeds twee steigers hoog, waaronder de pijlers en delen van de kapellen en pastorie. Daarnaast werd er aangevangen met de kruisweg en het metselen van enkele bogen.¹⁰² Begin juni werden de eerste bogen gesloten en werd aan de hoofdingang gewerkt.¹⁰³ Er rezen steeds meer steunberen, bogen, pijlers en muren de hemel in.¹⁰⁴

Afb. 37. De steigers worden steeds hoger en de eerste bogen worden gesloten, 1923.

⁹⁸ Brief Valk aan Jansen, 31 mei 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

⁹⁹ Week 8, 14, 2359 Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰⁰ Week 12, 13 2359 Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰¹ Week 15, 2359 Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰² Week 15-18, 2359 Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰³ Week 19, 2359 Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰⁴ Week 20-23, 2359 Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

Medio juli waren de eerste 180 dagen van de werkzaamheden verstreken en zouden, volgens de afspraken in het bestek, de dragende muren onder de koepel op hoogte en de kappen gesteld moeten zijn. Hoewel er elke dag flink vooruitgang werd geboekt, liep men achter op het oorspronkelijke plan en zou de koepel nog lang op zich laten wachten.¹⁰⁵

In de maanden die volgden werden er spanten voor de kappen gemaakt, bogen en vensters gemetseld, traveeën gestort en gesloten, balklagen gelegd en vele muren en steunberen opgemetseld.¹⁰⁶ In september werd het duidelijk dat de bouw van de kerk hoe dan ook vertraging op zou lopen: Thunnissen & Van Sambeek berichtten Valk dat er metselaars ontslagen waren in verband met het feit dat de kapitelen nog niet gereed waren om gesteld te worden; de goot van de kerk was bijna bereikt, ‘en nog staan alle kapitelen niet op de kolommen’. Het zou circa acht dagen duren voordat de werkzaamheden weer konden worden hervat met verdere vertraging tot gevolg.¹⁰⁷

Afb. 38. Bouwlieden poseren op een steiger, 1923. Een persoon zit op een van de zes middenpijlers. Op de achtergrond zijn formelen gesteld.

¹⁰⁵ Week 45, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰⁶ Week 23-41, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰⁷ *Brief Thunnissen & Van Sambeek aan Valk en bouwdirectie*, 12 september 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

De muren van de pastorie hadden inmiddels de goot bereikt, de schoorstenen werden opgemetseld en het stellen van de pastoriekap was begonnen.¹⁰⁸ Halverwege september werd door de steenhouwers de laatste hand gelegd aan de kapitelen en konden de bogen erboven worden gemetseld.¹⁰⁹ De pastorie werd gevoegd en het dak bedekt.¹¹⁰ De ‘kleinere’ bogen waren begin oktober alle volledig gesloten en ook de gewelven konden worden opgemetseld.¹¹¹ Een week later begonnen interieurwerkzaamheden in de pastorie, werd de geveltop aan de westgevel opgemetseld en waren ook alle grote scheibogen, de kenmerkende paraboolbogen, gesloten.¹¹²

Dit betekende dat er nu richting de koepel gewerkt kon worden. Tijdens de andere werkzaamheden, waaronder het dichten van de gewelven en de kapellen, werd nu het zogenoemde ‘twaalfkant’ aangezet. Met dit twaalfkant wordt de overgang van de centrale hexagoon, gevormd door de zes grote scheibogen, naar de tamboer (ook wel: koepeltrommel) bedoeld. Dit werd bereikt door de zeshoek allereerst door middel van gemetselde (muur)bogen te verdelen in een twaalfhoek, waarbij in de zwikken tussen de grote paraboolbogen de kleinere bogen ondersteund worden door twee andere boogjes. Iets daarboven wordt deze twaalfhoek als het ware een kleine slag gedraaid, met een iets kleinere twaalfhoek tot gevolg. De bogen worden op eenzelfde manier (in een serie van drie gestapelde boogjes) gevormd. Vanaf deze twaalfhoek (of -kant) begint de koepeltrommel.

Afb. 39. Detail van de gemetselde bogen die de zeskant in een twaalfkant doen overgaan. Ook de knikken in de koepeltrommel zijn te zien.

¹⁰⁸ Week 31, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁰⁹ Week 34, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹¹⁰ Week 34-35, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹¹¹ Week 35-36, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹¹² Week 37, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

De komende maanden stonden in het teken van het metselen van het twaalfkant en vervolgens het opmetselen richting het koepelgewelf. Het twaalfkant zelf was reeds rond half oktober gesloten, waarna de koepeltrommel inclusief boogvensters opgemetseld kon worden. Een maand later had dit muurwerk een hoogte van circa drie steigers bereikt.¹¹³ Ook de toren had zijn hoogste punt inmiddels bereikt, alhoewel Valk waarschijnlijk heeft gehoopt dat hier later nog verandering in zou komen.¹¹⁴

Inmiddels konden er voorbereidingen worden genomen voor de koepel. De boogjes boven de koepeltrommelvensters waren gesloten, het muurwerk aldaar gevoegd en de goot inmiddels bereikt. Op een lager niveau werden nog gewelven gesloten, waaronder het gewelf van het priesterkoor.¹¹⁵

Terwijl de biechtstoelen werden ingepast en de voorgevel voltooid werd, werd het ijzer gevlochten voor het gewapende beton in de koepel. Zoals eerder vermeld zijn de precieze constructietekeningen van de koepel helaas niet teruggevonden, maar kan uit de overige bronnen worden geconcludeerd dat deze wordt gevormd door een beton- en ijzerconstructie, welke waarschijnlijk geleverd werd door de Constructie-fabriek Nederland uit 's-Hertogenbosch.¹¹⁶

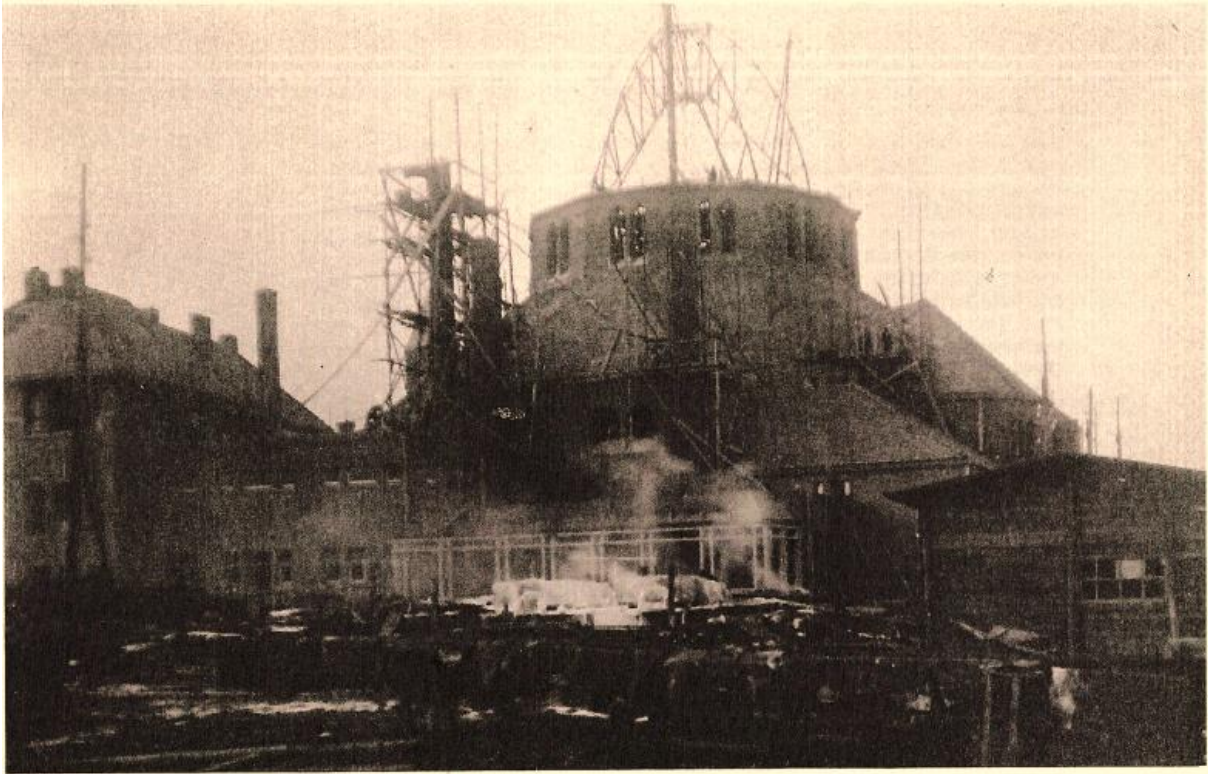
¹¹³ Week 41, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Week 42, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹¹⁶ *Brief Thunnissen & Van Sambeek aan Valk*, 10 januari 1924, 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

Bovenop het twaalfkant werd een ring van gewapend beton gestort, die de druk van de ijzeren overkapping zou kunnen dragen.¹¹⁷ Gedurende de maand december werden de ijzeren spanten en gordingen op de betonring gesteld en bevestigd, zoals op onderstaande foto te zien is. Het hoogste punt was inmiddels bereikt: men slaagde erin voor Kerstmis het grote koepelkruis bovenop de koepelconstructie te bevestigen.¹¹⁸

Afb. 40. De stalen spanten worden gesteld, 1923.

Inmiddels was ook aangevangen met het koepelgewelf. Begin januari was het koepelgewelf reeds enkele steigers hoog.¹¹⁹ De boogtrommel loopt naadloos over in het koepelgewelf: de vlakken van het twaalfkant lopen geheel door tot de top van het gewelf, waar zij elkaar raken. De vlakken van dit twaalfkant hebben echter een lichte knik in het midden, waardoor de vorm in feite meer wegheeft van een licht zigzaggend vierentwintigkant. Door deze knik ontstaan er tussen de vensterpartijen een soort gemetselde ribben, waardoor de illusie wordt gewekt dat het koepelgewelf uit ribben is opgebouwd. Half februari werd het koepelgewelf gedicht en

¹¹⁷ Week 43, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹¹⁸ Week 47, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

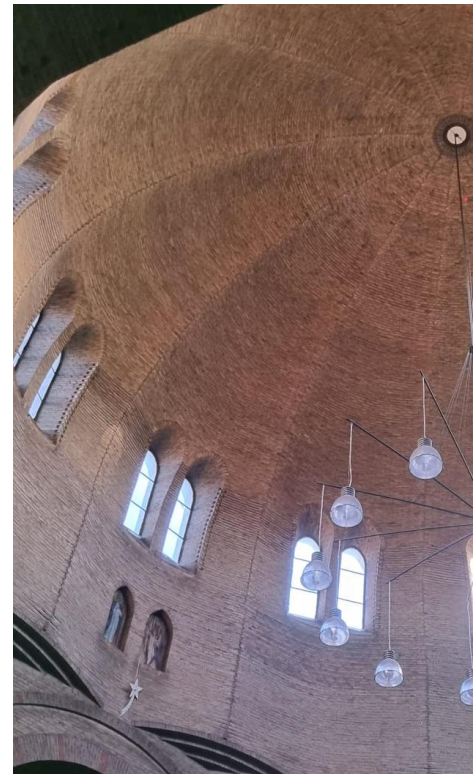
¹¹⁹ Week 48, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

gevoegd.¹²⁰ Enkele weken eerder was de kap van de koepel klaar, waarna deze met pannen kon worden gedekt.¹²¹

Vanaf eind januari werden de kruizen opgetuigd en werd begonnen aan de glas-in-loodvensters. Ook het aanleggen van de funderingen van de tuinmuur was begonnen, waarna deze werd opgemetseld.¹²²

Het interieur werd vervaardigd door meerdere bedrijven. Al enkele dagen nadat het aartsbisdom akkoord was gegaan met de plannen, berichtte Jos Cuypers dat Kunstwerkplaatsen Cuypers & Co. bereid waren alle interieurwerken voor de kerk te leveren.¹²³ Uiteindelijk is dit niet gebeurd en werden er offertes aangevraagd bij een reeks andere bedrijven. Zo werd het koperwerk uitgevoerd door de Haagse firma Fermin, gespecialiseerd in kerkelijke kunst. Zes bronzen kandelaars, de koperen bekleding met emaille van het tabernakel en van de kaarsenbanken, de vergulde binnenzijde van het tabernakel, de hekken van de communiebanken en kroon-, kruis- en boogornamentatie werden allemaal door Fermin voor de kerk geproduceerd.¹²⁴ Daarnaast werd er een Christusfiguur van een meter groot in brons gegoten, naar een model van Dom H.P. Louwse.¹²⁵

De kerkbanken werden vervaardigd door het Duitse Markstahler & Barth, dat circa 40 eikenhouten kerkbanken van 4,5 meter lang inclusief snijwerk, kussens en knie- en

Afb. 41. Detail van de koepeltrommel en het gewelf, waarin te zien is hoe de knik in het twaalfkant (of dus vierentwintigkant) overloopt in de ribben van het koepelgewelf.

¹²⁰ Week 53, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹²¹ Week 46-49, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹²² Week 50, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, 1922-1924*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹²³ *Brief Jos Cuypers aan Valk*, 21 september 1922. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹²⁴ *Brief Firma Fermin aan Valk*, 1923 (onduidelijk gedateerd), 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹²⁵ *Ibid.*

boekenplank leverde.¹²⁶ De glazuur-, wand- en vloertegels werden geleverd door de firma H. Schmidt.¹²⁷

Voor de uitvoering van het hoofdaltaar waren er meerdere geïnteresseerden. Zowel marmer- en steenhouwer C.H. Wiesman als Edelsmederij J.E. Brom, beide door Jorna naar Valk verwezen, wilde het werk graag uitvoeren.¹²⁸ Valk ging met beide in gesprek en leverde enkele schetsen van het beoogde altaar. Toen Brom echter te horen kreeg dat de uitvoering van het altaar aan een andere partij werd opgedragen, stuurde hij een gepeperde brief naar Valk. De architect werd beticht van misleiding en een ‘houding en handelwijze [...] in haar opzettelijkheid zòò unfair en zòò beneden alle kritiek’, waarvan Brom niet kon nalaten ‘onze minachting erover uit te drukken’. Valk zou het vervaardigen van het altaar slechts als aannemerswerk beschouwen in plaats van ‘werk van kunst’. Dat Valk desondanks ‘urenlange besprekingen’ met Brom had om ‘onze bemerkingen, aanwijzingen en adviezen over Uw ontwerp te vernemen en deze te benutten ter aanvulling van wat Uw kennis en ervaring van altaarbouw te kort schoot en om Uw eerst ondoelmatig en zelfs geheel onbruikbaar ontwerp bruikbaar te maken en telkens te verbeteren’, was naar Broms idee ‘minstens onbetamelijk te noemen’.¹²⁹

Afb. 42. Ontwerp voor het hoofdaltaar, dat uiteindelijk een andere vormgeving kreeg.

¹²⁶ Brief Markstahler & Barth aan Valk, 10 juli 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹²⁷ Brief Schmidt aan Valk, 8 november 1923; Reeks brieven met aanbod materialen van Schmidt (4), 10 september 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹²⁸ Brief Wiesman aan Valk, 19 februari 1923; Brief Broms Edelsmederij aan Valk, 9 april 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹²⁹ Brief Brom aan Valk, 16 augustus 1923. 2360 Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

Het archiefmateriaal wijst uit dat de grootste werken aan het altaar uiteindelijk door de firma Fermin is vervaardigd.¹³⁰ Zo verzorgden zij ook de gordijnen en het altaartapijt.¹³¹ Fermin was echter ook niet te allen tijden tevreden met de samenwerking met Valk. De architect liet vaker lange tijd niets van zich horen en kwam niet opdagen als Fermin daarom vroeg, met enkele verwijten en misverstanden tot gevolg.¹³² Desalniettemin werden de tabernakelkast, kandelaars, kaarsenbanken, altaar en het Christusbeeld spoedig daarna door Fermin geleverd en in de kerk geplaatst.¹³³

Afb. 43. Het uitgevoerde hoofdaltaar, met daarachter een deel van de schilderijen van Wiegmans.

¹³⁰ *Brief Fermin aan Valk*, 16 januari 1924. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹³¹ *Brief Fermin aan Jorna*, 3 december 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹³² *Brief Fermin aan Valk*, 20 december 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum; *Brief Fermin aan Valk*, 26 december 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹³³ *Brieven Fermin aan Valk (2)*, 29 december 1923; 16 januari 1924. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

De elektrische installatie werd geleverd, aangebracht en geïnstalleerd door de firma Kersbergen en zn.¹³⁴

Ondanks het feit dat enkelen vonden dat er geen centrale verwarming in de kerk nodig was, daar veel andere kerken hier ook niet over beschikten, vond Jorna dit alsnog noodzakelijk. De bouw van de verwarming werd uitbesteed aan de Eindhovense firma Kauffer en Co. In de kelders onder het priesterkoor werd een kolenketel gebouwd, die in verbinding stond met luchtroosters verspreid door de kerk, waaronder bij het altaar en de communiebanken. Deze vertoonde soms gebreken, waardoor er later een tweede is geïnstalleerd.¹³⁵

De elektrische smederij Hilbers had een aandeel in het vervaardigen van de voetroosters. Daarnaast hebben zij ook naar alle waarschijnlijkheid de zeven smeedijzeren torenkruizen vervaardigd voor een prijs van 575 gulden voor een ‘vlakke’ haan, en 595 gulden voor een ‘bolle’.¹³⁶

Het sanitair van kerk en pastorie werd hoogstwaarschijnlijk geleverd door de firma Wijnbeek & Stants, het hang en sluitwerk vermoedelijk door Van Aalten & Zn.¹³⁷

De glas-in-loodramen werden ontworpen door Willem Wiegman (1892-1942), die enkele jaren later ook de kruiswegstaties zou vervaardigen.¹³⁸

De hierboven genoemde leveringen geschiedden grotendeels naar ontwerpen van Valk; de architect poogde een werkelijk ambachtelijk gesamt-kunstwerk na te streven.

In de periode van het sluiten van het koepelgewelf in februari tot de oplevering in april werden nog allerhande werkzaamheden uitgevoerd als het aanbrengen van glas-in-loodramen, het afmetselen van de tuinmuur, het leggen van tegels en vloeren en enkele hierboven genoemde interieurwerkzaamheden.¹³⁹ Men was ‘met man en macht aan het werk’ om het gebouw voor Pasen voltooid te krijgen, zodat men deze op tijd voor de paasviering zou kunnen consacreren.¹⁴⁰

¹³⁴ *Contract kerkbestuur en Kersbergen en zn.*, 21 september 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹³⁵ Wilmering en Wolters, *Vijftig jaar onder de koepel*. 27-28.

¹³⁶ *Brief Hilbers aan Valk*, 5 november 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹³⁷ *Wijnbeek & Stants aan Valk*, 2 november 1923. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹³⁸ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 79.

¹³⁹ Week 53-59, 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

¹⁴⁰ *De nieuwe St. Aloysiuskerk* in Maasbode, Rotterdam, avondeditie, no. 19270, jaargang 56, 11-03-1924

De kranten schreven dat de kerk ‘met zijn moderne koepel’ een ‘kloeke indruk’ maakte en ‘heel de omgeving beheerscht’, terwijl het in de kerk licht was en de aandacht door de centraalbouw automatisch naar het altaar getrokken werd.¹⁴¹ De glas-in-loodramen boven het altaar verbeeldden de Heilige Aloysius bij zijn eerste communie, als misdienaar en bij de verering van het sacrament.¹⁴²

1.8. De nieuwe Sint-Aloysiuskerk

Op 11 april 1924 werd het nieuwe gebouw door de aartsbisschop Mgr. Van de Wetering geconsecreerd en ingewijd, op een wijze die uitgebreid is beschreven in ‘Het Centrum’ van die dag.¹⁴³ Ook Jorna sprak een dankwoord uit, onder andere aan Valk, die hiermee zijn eerste kerkbouw had afgerond. Tevens werden er aflaten uitgedeeld voor een jaar aan eenieder die bij de inwijding van het kerkgebouw aanwezig was.¹⁴⁴ Met Pasen was dit ‘sieraad voor [de] stad’ officieel in gebruik genomen.¹⁴⁵

De kerk was echter nog niet helemaal klaar. Zo werkte Wiegmans verder aan de kruiswegstaties en kwam ook het idee van een preekstoel nog ter sprake.¹⁴⁶ Het oorspronkelijke idee was dat er geen zou worden aangebracht, daar de akoestiek van de kerk goed genoeg was om het prediken vanaf het altaar plaats te laten vinden.¹⁴⁷ Jorna was inmiddels vervangen voor een nieuwe pastoor, E. Schröder, die toch wilde overgaan tot het plaatsen van een preekstoel. Hij vroeg Valk om tekeningen hiervan te maken, inclusief klankbord.¹⁴⁸ Valk achtte een klankbord echter onnodig, daar de akoestiek, net als in Waalwijk, deze overbodig maakt. Ook bracht hij plannen voor een nieuwe kapel te berde.¹⁴⁹ De kapel zou echter geen doorgang vinden in verband met financiële bezwaren.¹⁵⁰ De nieuwe

¹⁴¹ *De nieuwe St. Aloysiuskerk: consecratie door Mgr. den Aartsbisschop*, Het Centrum, np. 12087, jaargang 40, 11-04-1924.

¹⁴² *De nieuwe St. Aloysiuskerk*, Maasbode, 11-03-1924.

¹⁴³ *De nieuwe St. Aloysiuskerk: consecratie door Mgr. den Aartsbisschop*, Het Centrum, 11-04-1924

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ *Brief aan Schröder*, 26 november 1926. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹⁴⁷ *De nieuwe St. Aloysiuskerk*, Maasbode, 11-03-1924.

¹⁴⁸ *Brief Schröder aan Valk*, 13 juli 1927. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹⁴⁹ *Brief Valk aan Schröder*, 10 januari 1928. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹⁵⁰ *Brief Schröder aan Valk*, 22 januari 1928. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

preekstoel, waar helaas geen tekeningen meer van zijn teruggevonden, werd uit marmer vervaardigd, geleverd door de firma Vervoordeldonk.¹⁵¹

Ook in de jaren hierna werd Valk af en toe betrokken als er wijzigingen aan of in het kerkgebouw werden aangebracht. Zo werd in 1932 een Sint-Jozefaltaar opgericht, als pendant van het Maria-altaar. Omdat pastoor Schröder twee identieke altaren wilde, werd Valk gevraagd om toestemming voor het gebruik van de oorspronkelijke tekeningen.¹⁵² Ook structurele wijzigingen, zoals het dichtmaken van een poort en het creëren van nieuwe portalen werden aan Valk voorgelegd, opdat de architect zijn mening vanuit technisch en esthetisch oogpunt kon geven. Tevens werden schilderwerkzaamheden en de ontdekking van enkele scheuren in de gewelven (welke vermoedelijk tijdens de stormramp van 1925 zijn ontstaan) met Valk besproken en vervolgens door hem geïnspecteerd.¹⁵³

Na de oorlog onderging de kerk verdere transformaties. Door verdere liturgische hervormingen en veranderende tendensen in de katholieke kerk werden vanaf de jaren zestig het hoofdaltaar, de Maria- en Jozefaltaren, de communiebanken en de biechtstoelen allemaal verwijderd.¹⁵⁴

Op onbekend moment en om onbekende reden zijn de steunberen aan de voorgevel verwijderd. Zij waren mogelijk een overblijfsel van het grotere venster dat oorspronkelijk de voorgevel zou sieren. De steunberen zouden de zijwaartse druk van dit grotere venster op moeten vangen, maar zijn bij de uiteindelijk uitgevoerde kleinere vensters grotendeels overbodig. De lisenen die nu tussen de portalen te zien zijn herinneren hieraan, evenals een herhaling van het motief (twee taps toelopende steunberen geflankeerd door portalen) aan het oksaal (zie afb. 43) en de Antoniuskapel.

¹⁵¹ *Brief Schröder aan Valk*, 23 maart 1928. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹⁵² *Brief Lazaroms aan Valk*, 15 augustus 1932. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹⁵³ *Brief kerkbestuur aan Val*, 6 mei 1934; *Brief Valk aan Van Zeelst*, 14 mei 1934. 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum.

¹⁵⁴ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*. 78.

Afb. 44. Op deze foto uit 1930 zijn de twee steunberen aan de voorgevel nog aanwezig. Daarnaast blijkt de ommuring van de tuin zich voor de voorzijde van het gebouw te hebben uitgestrekt.

Bijna honderd jaar na de eerste stormschade blies de voorjaarsstorm in 2022 enkele van de rijzige schoorstenen om, welke twee verdiepingen lager in het pastoriecomplex terechtwamen. Een jaar later stonden de kenmerkende schoorstenen weer op hun plek.¹⁵⁵ Het inmiddels als gemeentelijk monument benoemde kerkgebouw en pastoriecomplex maakt zich op zijn tweede eeuw in te gaan.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Op Tocht, nr. 7. (Utrecht: Aartsbisdom Utrecht, 2023).

¹⁵⁶ Gemeente Utrecht, *Monumentenlijst*, Website Gemeente Utrecht, <https://www.utrecht.nl/wonen-en-leven/wonen/uw-koopwoning/monument/monumentenlijst>

Afb. 45. De voltooide Sint-Aloysiuskerk in de jaren dertig.

Hoofdstuk 2: Analyse

In dit hoofdstuk wordt de Sint-Aloysiuskerk in een bredere context geplaatst. Het ontwerp en de bouw van het gebouw staat uiteraard niet op zichzelf, maar werd bepaald door velerlei factoren. Enkele van deze factoren worden in dit hoofdstuk nader onderzocht, om zo tot een beter begrip van de oorsprong en totstandkoming van de Aloysiuskerk en het belang voor Valks oeuvre te komen. Allereerst wordt in hoofdstuk 2.1 onderzocht hoe deze kerk zich verhoudt tot het werk van enkele van Valks leermeesters, te noemen Jos Cuypers en Jan Stuyt. Daarna zal in hoofdstuk 2.2 de kerk worden gepositioneerd binnen Valks oeuvre. Afsluitend zal in 2.3 aandacht worden besteed aan een voor de Aloysiuskerk typerend element: de paraboelboog. Deze bijzondere boogsoort wordt pas op het allerlaatste moment in het ontwerpproces toegepast, zonder dat daar in de bronnen over gesproken wordt. Door de plotselinge verschijning van deze onorthodoxe boogvorm af te zonderen en als casus nader te onderzoeken, kan hopelijk meer worden gezegd over Valks werkwijze en zijn verhouding tot zowel de historische als vroeg-twintigste-eeuwse architectuurpraktijk.

2.1. Valks leermeesters

Het is niet meer dan logisch dat H.W. Valks eerste jaren als zelfstandig architect sterk beïnvloed waren door de ervaring en het onderwijs dat hij daarvoor heeft opgedaan. De Aloysiuskerk komt uit de beginfase van Valks carrière, waardoor het logisch is dat de invloeden van zijn leermeesters nog sterk aanwezig waren.

Valks vormende jaren

H.W. Valk begon zijn carrière oorspronkelijk als timmerman en meubelmaker, terwijl hij daarnaast in de avonduren lessen volgde aan de tekenschool. Na het voltooien van de ambachtsschool en zijn terugkeer uit militaire dienst was hij werkzaam voor diverse architecten, waaronder Wolter te Riele (1867-1937). Dit combineerde hij met het volgen van lessen aan de School voor Kunstnijverheidsonderwijs. Vervolgens kwam Valk terecht bij het bureau van P.J.H. Cuypers als bouwkundig tekenaar. Waarschijnlijk werkte hij aanvankelijk in Roermond, maar later in Amsterdam, waar hij bouwopzichter werd.¹⁵⁷ Tegelijkertijd volgde

¹⁵⁷ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 6.

hij lessen aan het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderwijs, waar onder andere Cuypers, H.P. Berlage (1856-1934), Karel de Bazel (1869-1923) en Willem Kromhout (1864-1940) lesgaven.¹⁵⁸ Inmiddels was Cuypers' zoon, Jos Cuypers, een samenwerking aangegaan met de architect Jan Stuyt, die tevens doceerde aan het Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderwijs. Jos Cuypers stelde Valk aan om de verantwoordelijkheid van de bouw van de nieuwe vleugel van het Rijksmuseum te Amsterdam op zich te nemen als opzichter en tekenaar. Daarnaast kreeg hij diverse andere opdrachten, zoals de restauratie van de Waag in Hoorn en de aanstelling als bouwkundig opzichter bij de restauratie en verbouwing van Kasteel de Haar.¹⁵⁹ Valk begon geleidelijk als zelfstandig architect te opereren terwijl hij nog voor Jos Cuypers en Stuyt werkte.¹⁶⁰

Valk heeft waarschijnlijk veel praktische en theoretisch ervaring opgedaan onder vader en zoon Cuypers en Jan Stuyt. Het ligt derhalve voor de hand dat Valks manier van ontwerpen en ideeën over architectuur ten dele zijn gevormd door dat wat zijn leermeesters hebben doorgegeven en wat hij tijdens zijn werkzaamheden als bouwkundige in de praktijk leerde. Dit zal zeker het geval zijn geweest voor de 'overgangsfase' van zijn carrière, waar hij nog wel werkzaam was voor Cuypers maar daarnaast opdrachten als zelfstandig architect begon aan te nemen, en waarschijnlijk ook voor zijn eerste jaren als zelfstandig architect.

Het ontstaan van nieuwe kerkenbouw

In de eerste decennia van de twintigste eeuw was de rooms-katholieke kerkdoctrine volop in ontwikkeling, waardoor ook de ideeën van katholieke kerkenbouw aan het veranderen waren. Men nam steeds meer afstand van de negentiende-eeuwse neiging de middeleeuwen te verheerlijken, daar dit volgens velen niet zou passen bij de twintigste-eeuwse moderne samenleving. Kunstenaar Theo Molkenboer (1871-1920), die ook enige tijd voor Pierre Cuypers heeft gewerkt als bouwkundig tekenaar, introduceerde in 1900 het begrip 'volkskerk', een kerk waarin zoveel mogelijk mensen zo optimaal mogelijk deel konden nemen aan de eredienst door goed zicht en goede akoestiek. Dit soort kerken zouden voornamelijk gebaseerd kunnen zijn op een centraal cirkelvormig, veelhoekig of vierkant grondplan. De kruisvormige kerk zou echter ook aan deze eisen kunnen voldoen.¹⁶¹ De 'volkskerk' ging dus hand in hand met het idee van een centraalbouw. De door bouwpastoor

¹⁵⁸ Dave Wendt, *Academie van Bouwkunst 1908-2008*. (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2008).

¹⁵⁹ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 40.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 45.

¹⁶¹ Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen*, 55-66.

Jorna gestelde eisen voor het ontwerp van de Aloysiuskerk waren derhalve een direct resultaat van de veranderende liturgische ideeën uit het begin van de twintigste eeuw, en het is derhalve niet vreemd dat Valk de nieuwe volkskerk met een centrale aanleg ontwierp.

Dit verklaart gedeeltelijk waarom de centraalbouw als typologisch fenomeen voor meerdere vroeg-twintigste-eeuwse kerken gold en Valk, zijn leermeesters en tijdgenoten op hetzelfde moment hetzelfde type kerken bouwde. De kerkarchitectuur uit de jaren tien en twintig van de twintigste eeuw werd echter door meer beïnvloed dan alleen de vereisten die voortvloeiden uit liturgische veranderingen.

Zoals hierboven vermeld nam de vroeg-twintigste-eeuwse kerkarchitectuur steeds meer afstand van de negentiende-eeuwse verheerlijking van de middeleeuwen, en dan met name van de neogotische stijlen die hieruit voortkwam. De neogotiek verdween langzamerhand als standaardbouwstijl voor (katholieke) kerken. In haar plaats werd er onder meer geëxperimenteerd met andere vormentalen, geïnspireerd door het opkomende modernisme, andere historische en vroegchristelijke bouwstijlen als de romaanse architectuur en oosterse inspiratiebronnen, waar de ‘neobyzantijnse stijl’ uit voortvloeide.¹⁶²

Cuypers en Stuyt

Valks leermeesters Jos Cuypers en Jan Stuyt waren centrale figuren in deze ontwikkeling. De door Cuypers ontworpen kathedrale basiliek Sint-Bavo te Haarlem was voor veel architecten waarschijnlijk aanleiding om met de ‘romaanse’ en ‘Byzantijnse’ vormentaal te experimenteren.¹⁶³

Deze kathedraal, gebouwd in meerdere bouwfases tussen 1893 en 1930, is in feite een gezamenlijk werk van drie generaties

Afb. 46. De Sint-Bavokathedraal te Haarlem, ca. 1940.

¹⁶² Marisa Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen*, 64-66.

¹⁶³ Ibid.

Cuypers (Pierre Cuypers, Jos Cuypers en diens zoon Pierre Cuypers jr. (1891-1982)), met medewerking van Stuyt. Hierdoor geeft het een goed beeld van de ontwikkeling van de katholieke kerkarchitectuur aan het begin van de twintigste eeuw. De apsis en het koor van de kerk zijn nog historiserend van aard, met neoromaanse (bijv. de boogfriezen en rondboogomgang met colonetten rondom het koor) en enkele neogotische stijlvloeden (dakkapelletjes met driepasboog, kruisbloemvormige torenbekroningen). Het transept en schip, bekroond met een rijzige koepel, doen door de koepelopzet en ‘orientaalse’ decoratiemotieven meer ‘oosters’ aan, terwijl de nog later gebouwde torens door hun simpelere geometrische vormen en terughoudend materiaalgebruik meer beïnvloed lijken te zijn door het baksteenexpressionisme.¹⁶⁴

Jos Cuypers en Stuyt vonden in de romaanse en Byzantijnse architectuur de basis voor de opzet van hun nieuwe ‘volkskerken’. Het liturgische streven naar een ‘gemeenschap van heiligen’ werd bereikt door een centraliserende plattegrond, die kenmerkend zijn voor Byzantijnse kerken. Stuyt reisde in 1905 af naar Palestina, waarna hij terug in Nederland experimenteerde met koepelkerken met oosterse (Byzantijnse en Islamitische) stijlkenmerken.

Voorbeelden hiervan zijn de Cenakelkerk te Heilig Landstichting (1915) en de Nieuwe Sint-Jacobskerk te ‘s-

Hertogenbosch (1905), welke hij samen

met Jos Cuypers ontwierp. Hier was ook de centrale aanleg van de plattegrond een belangrijk element.¹⁶⁵ Daarbij kwamen ook meermaals hoge klokkentorens voor die doen denken aan Italiaanse campaniles. Zoals al eerder vermeld maakte Stuyt voor zijn centraalbouwontwerpen vaak simpele geometrische vormen gebruik als basis, op een vergelijkbare wijze als in Valks ontwerp voor de Aloysiuskerk.¹⁶⁶ Daarnaast waren Stuyts centrale plattegronden soms niet geheel zuiver van aard. De architect incorporeerde meermaals een ‘denkbeeldige centrale as’

Afb. 47. De Sint-Jacobskerk te ‘s-Hertogenbosch

¹⁶⁴ Catharijneconvent en RCE, *Kerkinterieurs in Nederland*, 334-337.

¹⁶⁵ Marisa Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen*, 55-83.

¹⁶⁶ Goudeau en Van der Linden, *Jan Stuyt*.

in zijn ontwerpen, met een kerkgebouw tot gevolg dat ondanks het centrale vloerplan een axiale ruimtebeleving creëert.¹⁶⁷

Jos Cuypers bouwde samen met Stuyt aan meerdere van deze centrale koepelkerken, en zette dit voort na de beëindiging van hun samenwerking.¹⁶⁸ Enkele daarvan ontwierp hij samen met zijn zoon Pierre Cuypers jr. in dezelfde periode als dat Valk zijn koepelkerken bouwde. Verder blijkt het dat bepaalde geometrische vormen ook voor Cuypers een belangrijke rol speelden. Zo schreef hij in ‘Architectura’ dat ‘...de Egyptische driehoek de hoofdrol [speelt] bij het vaststellen der proporties van den opbouw’ van de Sint-Bavokathedraal.¹⁶⁹

Invloeden van leermeesters

Daar het vergelijken van de Aloysiuskerk met alle kerkontwerpen van Cuypers, Stuyt, en/of andere leermeesters van Valk te uitgebreid en mogelijk nietszeggend zou worden, is de volledige invloed van Valks leermeesters op het ontstaan van de Aloysiuskerk moeilijk vast te stellen: men zou hier een volledig promotieonderzoek aan kunnen wijden. Er moet immers ook rekening gehouden worden met allerlei overige factoren die invloed kunnen hebben gehad op de vormgeving van het gebouw.

De Aloysiuskerk en de Sint-Jan de Doperkerk te Waalwijk (waarover meer in hoofdstuk 2.2) lijken mogelijk op het eerste gezicht twee bijzondere en unieke kerken die typerend zijn voor Valks vroege kerkarchitectuur en verder weinig navolging kregen. De opzet van een centraalgebouw omringd door enkele kapellen, het gebruik van (in de Nederlandse architectuur weinig voorkomende)

Afb. 48. De Sint-Agathakerk te Beverwijk (1924)

¹⁶⁷ Van Gaal, Van Leeuwen en Van Oeffelt. *Jan Stuyt*, 108.

¹⁶⁸ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 5-27.

¹⁶⁹ Jos Cuypers, *De Kathedrale Kerk van Sint-Bavo te Haarlem*, *Architectura*, n. 9, 14^e jaargang, 3 maart 1906.

paraboolbogen (zie hoofdstuk 2.3) en een beeldbepalende hoge koepel zijn typerend voor deze twee vroege ‘Valkkerken’.

Echter, een maand na de consecratie van de Aloysiuskerk werd er in Noord-Holland een andere katholieke kerk geconsacreerd: de Sint-Agathakerk te Beverwijk. Deze kerk, voorzien van een beeldbepalende hoge koepel en paraboolvormige scheibogen, omringd door kapellen en opgezet als centraalbouw, past op het eerste gezicht goed in het vroege oeuvre van Valk tussen de Janskerk en de Aloysiuskerk. Daarnaast is de Agathakerk ook gebouwd door dezelfde aannemers als de Aloysius- en Janskerk: de Haarlemse firma Thunnissen & Van Sambeek.¹⁷⁰ De kerk is echter niet door Valk ontworpen, maar door zijn leermeester Jos Cuypers, tezamen met zijn zoon Pierre Cuypers jr.¹⁷¹

De koepelkerken van Cuypers

Deze zeer op de Aloysiuskerk en Janskerk gelijkende kerk is onderdeel van een serie koepelkerken die Jos Cuypers en zijn zoon aan het begin van de jaren twintig ontwierpen. Deze kerken, hoewel niet alle voorzien van een centraalbouwopzet of paraboolbogen, vertonen door hun beeldbepalende koepels, geometrische vormen, materiaalgebruik, ruimtebeleving en kenmerkende vormtaal opvallende overeenkomsten. Het betreft - naast de Agathakerk - de Laurentiuskerk te Dongen (1921), de Mariakerk te Bussum (1921) en de Sint-Stephanuskerk te Nijmegen (1923). De rijzige koepels van deze kerken hebben alle een veelhoek als vloerplan en een vergelijkbare opzet van de koepeltrommel. De Stephanuskerk heeft zelfs paraboolvormige scheibogen, waar deze bij de andere kerken rond van vorm zijn.

Afb. 49, 50 & 51. Van boven naar onder: De Laurentiuskerk te Dongen (1921), de Mariakerk te Bussum (1921) en de Sint-Stephanuskerk te Nijmegen (1923)

¹⁷⁰ CUBA.110382477 Nieuwbouw en decoratie van de rooms-katholieke St. Agathakerk in Beverwijk. 1921-1929. CUBA Bureau Cuypers/Archief, Nieuw Instituut

¹⁷¹ Ibid.

Het is vrij opmerkelijk te noemen dat deze zes sterk op elkaar gelijkende kerken (de vier kerken van de heren Cuypers en de twee kerken van Valk) alle in dezelfde periode van circa vier jaar ontworpen en gebouwd zijn. Het ligt dan ook voor de hand dat er onderling contact en uitwisseling van ideeën zijn geweest. Helaas is er vrijwel geen correspondentie over dit onderwerp in de persoonlijke en werkarchieven van zowel Cuypers als Valk te vinden; het leggen van verbanden blijft daarom grotendeels speculatief van aard. Desalniettemin kan het aanbrengen van enige logica een duidelijker beeld scheppen.

Paraboolboogparabel

Hoewel de Aloysiuskerk, de Agathakerk en de andere hierboven genoemde kerkgebouwen allemaal rond dezelfde tijd zijn ontworpen en gebouwd, heeft Valk zijn inspiratie niet rechtstreeks bij deze gebouwen opgedaan. De eerste ontwerpen van de Aloysiuskerk dateren namelijk al van 1919, nog voordat een van deze andere kerken werden gebouwd. Opmerkelijk genoeg vertoont dit eerste ontwerp (zie hoofdstuk 1.3) wel enkele overeenkomsten met deze kerken. Een belangrijk voorbeeld hiervan is de aanwezigheid van een schip, inclusief westwerk, dat naar de ruimte onder de koepel leidt. De Laurentiuskerk, de Mariakerk en de Stephanuskerk zijn alle voorzien van deze opzet en lijken dus in zekere zin ook in dit opzicht op de Aloysiuskerk.

De Agathakerk vertoont op het eerste gezicht eveneens veel overeenkomsten met de een maand eerder opgeleverde Aloysiuskerk. Aan de buitenzijde neemt de rijzige centrale koepel een vergelijkbare vorm aan met de koepel van de Aloysiuskerk. Beide koepeldaken lijken gebaseerd te zijn op een stompe spitsboog- of paraboolboogvorm en zijn opgedeeld in meerdere vlakken. De muren van beide kerken zijn vrijwel geheel opgetrokken uit baksteen en voorzien van siermetselwerk. Bij de Agathakerk is dit metselwerk met haar rechthoekige geometrische vormen en rechte lijnen ietwat expressionistischer van aard, terwijl het siermetselwerk aan het exterieur van de Aloysiuskerk veel terughoudender is toegepast. Ook de vensteropeningen zijn in Beverwijk in een trapmotief gemetseld, waar dit bij de Aloysiuskerk zuivere rondbogen zijn.

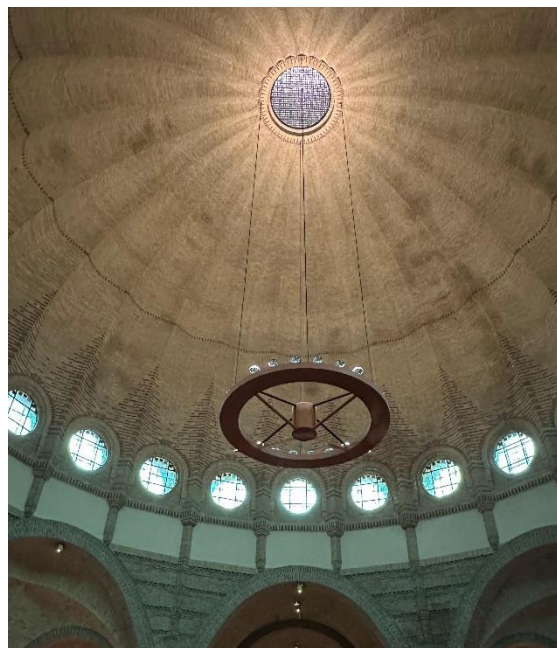

Afb. 52 & 53. Het interieur van de Aloysiuskerk (boven) en de Agathakerk (onder) vanuit een vergelijkbare hoek.

De grootste overeenkomst tussen de interieurs van beide kerken is de algehele ruimtebeleving, een belangrijk element van de volkskerk.¹⁷² De kerkbanken staan opgesteld onder de koepel, terwijl het altaar zich in een apsis bevindt, van de kerkgangers gescheiden door een scheiboog. Het centrum bevindt zich in het midden, onder de koepel; waar het volk zich bevindt. De omgang in Beverwijk bestaat, anders dan bij de Aloysiuskerk, uit een serie van aaneengesloten straalkapellen. Beide kerken hebben een op de Byzantijnse architectuur gebaseerde centrale opzet, maar hebben door de twee centrale scheibogen, de rechte lijn van de narthex naar de apsis en de daaraan grenzende afwijkende gewelven eveneens een axiale aanleg. Het interieur van beide kerken is voorzien van schoonmetselwerk, met siermetselwerk gebaseerd op geometrische vormen. Bij de Agathakerk is dit echter, net als bij het exterieur, veel expressiever dan bij de Aloysiuskerk. Het verschil in de kapitelen van de pijlers alleen geeft dit goed weer. Een bijzondere overeenkomst tussen beide kerken betreft echter de paraboolvormige scheibogen.

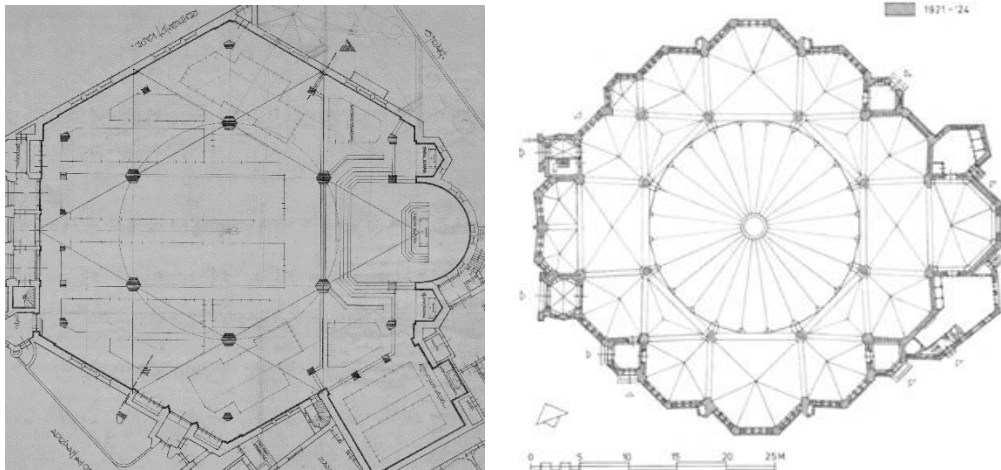
Op papier schijnen de kerken zeer op elkaar te lijken, maar bij nadere inspectie blijkt dat deze meer verschillen dan overeenkomsten. De paraboolbogen zijn bijvoorbeeld anders gevormd: Cuypers zet ze aan vanuit natuurstenen pijlers, terwijl bij Valk deze pijlers zijn opgemetseld en slechts voorzien van natuurstenen kapitelen. Valk zet de bogen hoger aan, waardoor deze een meer verticaal karakter krijgen. Zowel Valk als Cuypers laten de bogen met siermetselwerk overlopen in de koepeltrommel (alhoewel daar in Beverwijk bijna geen sprake van is), maar waar in Utrecht de zeskant door dit metselwerk overgaat in een

*Afb. 54 & 55.
Detail van de
koepelgewelven
van de
Aloysiuskerk
(links) en de
Agathakerk
(rechts)*

¹⁷² 4475 *Verhandeling van H.W. Valk over de ontwikkeling van de architectuur in de kerkbouw, opgedragen aan zijn moeder*. Met bijlage, 1934, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

twaaflkant, behoudt de Agathakerk voor een groot deel de oorspronkelijke vorm van de plattegrond, zij het iets hoekiger. Beide koepelgewelven zijn voorzien van gemetselde ribben die overgaan in het koepelgewelf zelf. Opmerkelijk genoeg vertoont het vlakker koepelgewelf van de Agathakerk meer overeenkomsten met het andere ontwerp dat Valk in oktober 1922 presenteerde (zie hoofdstuk 1.6), waarbij het koepelgewelf veel vlakker is en op een vergelijkbare manier lijkt over te lopen in de koepeltrommel als bij de Agathakerk.

Afb. 56 & 57. Plattegrond van de Aloysiuskerk (links) en de Agathakerk (rechts)

Ook bij het vergelijken van de plattegronden wordt duidelijk dat de kerken in enkele basisprincipes veel op elkaar lijken, maar ook verschillen. De Aloysiuskerk is overduidelijk gebaseerd op een hexagoon. De Agathakerk lijkt gebaseerd te zijn op een octagoon, maar dit wordt verbloemd door de vele kapellen die de omgang vormen, met een veelzijdiger grondplan tot gevolg. Waar de Agathakerk is omringd door straalkapellen, zijn de muren van de Aloysiuskerk grotendeels vlak.

De basisopzet van beide plattegronden zijn eveneens terug te zien in het aantal middenpijlers. De koepel van de Agathakerk rust op acht pijlers, terwijl de Aloysiuskerk er zes heeft. Valks driehoekige leidmotief is vrij eenvoudig in de plattegrond te herkennen, terwijl bij de Agathakerk minder snel een dergelijk geometrisch ‘leidmotief’ te achterhalen valt.

Populaire typologie

Een kanttekening die gemaakt moet worden is dat basiselementen als een vloerplan met een centrale opzet en een koepel, schoonmetselwerk met geometrische motieven en decoratieve of constructieve elementen ontleend aan Byzantijnse of andere vroegchristelijke architectuur niet voorbehouden waren tot Valk en zijn leermeesters. Dit type kerkgebouw was wijder verspreid. Het beperkte zich niet tot louter katholieke kerken die vanuit liturgisch opzicht deze centrale opzet vereisten. Zo treft men ook menig koepelkerk met centrale plattegrond aan in de protestantse kerkarchitectuur van de jaren twintig. Een goed voorbeeld hiervan is de Koepelkerk te Leeuwarden (1923), ontworpen door Tjeerd Kuipers (1857-1942).¹⁷³ Hierin zijn alle van de hierboven besproken kenmerkende eigenschappen van dergelijke kerken in terug te vinden, zij het op een soberdere wijze uitgevoerd. Het gebruik van zuivere geometrische vormen, metselwerk met natuursteen op constructief belangrijke plekken, kolossale scheibogen en een combinatie van een centrale met een axiale aanleg doet het gebouw tezamen met de typologische basis ontleend aan Byzantijnse kerkgebouwen in dezelfde categorie vallen als de andere hierboven besproken kerkgebouwen. Het is derhalve belangrijk te overwegen dat een dergelijke aanpak voor het ontwerp van kerkgebouwen in de jaren twintig vaker navolging kreeg dan slechts bij Cuypers, Stuyt en Valk.

Afb. 58 & 59. Exterieur (boven) en interieuraanzicht (onder) van de Koepelkerk te Leeuwarden.

¹⁷³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Vredeman de Vriesstraat 24 a, 8921 BT te Leeuwarden*. Rijksmonumentenregister, 6 november 2001. <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/520002>

Leerling of zelfstandige

Uit het bovenstaande kan men concluderen dat Valk zijn carrière als zelfstandig architect begon met het voortborduren op hetgeen hij van zijn leermeesters heeft geleerd. Een deel van de inspiratie voor zijn koepelkerken zal hij ongetwijfeld hebben opgedaan tijdens zijn werkzaamheden voor Cuypers en Stuyt en tijdens de door hun gegeven lessen. Aangezien de Aloysiuskerk Valks eerste opdracht voor een kerkgebouw was is het logisch dat hij zijn eigen 'stijl' nog probeerde te vinden, en putte uit de kerkontwerpen en methoden van Cuypers en Stuyt. Dit blijkt onder meer uit de plattegronden gebaseerd op simpele geometrische vormen en de combinatie van axiale en centrale vloerplannen, beginselen die Valk mogelijk van zijn leermeesters heeft overgenomen.

De hierboven besproken koepelkerken van vader en zoon Cuypers zijn rond dezelfde tijd gebouwd als de Aloysiuskerk, wat betekent dat Valk zijn inspiratie waarschijnlijk niet direct bij deze ontwerpen heeft opgedaan. Het is logischer te stellen dat Valk en Cuypers vanuit een basale, gezamenlijke basis (zowel de algemene tendensen in de kerkarchitectuur als het eerdere werk en werkwijzen van Cuypers en Stuyt) hun ontwerpen ontwikkelden. Het is echter waarschijnlijk dat Valk nog dikwijls contact had met zijn leermeesters, en derhalve niet ondenkbaar dat ideeën zijn uitgewisseld. Het is dus mogelijk dat Valk ook als zelfstandige nog intensief en inhoudelijk contact had met zijn leermeesters, hetgeen het ontwerp van de Aloysiuskerk beïnvloed zou kunnen hebben. Echter is er maar weinig correspondentiemateriaal teruggevonden, waardoor dit moeilijk valt vast te stellen. Een speciaal punt van aandacht die deze verklaring toch kracht zou kunnen bijzetten is de paraboolboogkwestie, die in hoofdstuk 2.3 zal worden besproken.

2.2. De Aloysiuskerk in verhouding tot Valks oeuvre

Nu in het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat H.W. Valk zich in zijn eerste jaren als zelfstandig architect waarschijnlijk liet inspireren door het werk van zijn leermeesters, is het logisch te onderzoeken hoe Valks eigen ontwerpen zich ontwikkelden, in verhouding tot de Aloysiuskerk. Dit hoofdstuk zal zich specifiek richten op de relatie van de Aloysiuskerk met het vroege oeuvre van Valk, in het bijzonder zijn kerkontwerpen. Het latere oeuvre van Valk en zijn ontwerpen voor andere gebouwtypen zullen slechts globaal met de Aloysiuskerk worden vergeleken.

Valks eerste eigen kerkontwerp

Toen Valk, na twee jaar in Scheveningen te zijn gestationeerd, in 1916 uit dienst ging, begon hij officieel als zelfstandig architect. Hij verhuisde van Amsterdam naar Blerick.¹⁷⁴ Hier zou Valk zijn eerste eigen kerkontwerp maken. Hij had al eerder enkele ontwerptekeningen voor kerken gemaakt, maar veelal in opdracht van Cuypers en Stuyt.¹⁷⁵ Valk kreeg in zijn eerste jaar als zelfstandig architect de opdracht om een ontwerp te maken voor de rooms-katholieke parochiekerk van Onze-Lieve-Vrouwe van Altijddurende Bijstand die in Amsterdam zou moeten verrijzen. De opdrachtgever hiervoor was niemand minder dan pastoor Jorna.¹⁷⁶ Valk kwam in januari 1917 met een eerste ontwerp voor de kerk.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 6-7.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 44-48.

¹⁷⁶ *Ibid.*, 48.

¹⁷⁷ 3598 *Tekening rk kerk Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Amsterdam*, 1917, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

Afb. 60.
 Ontwerp voor
 de Onze-Lieve-
 Vrouwe van
 Altijddurende
 Bijstandskerk,
 Amsterdam,
 1917.

Valk ontwierp de kerk met een gecentraliseerde plattegrond, met daaromheen een ring van kapellen. Opvallend is dat deze centraalbouw niet is voorzien van een koepel, maar van een centrale vieringtorensplits. De kap loopt op organische wijze vloeiend over in de torenspits, hetgeen doet denken aan de eerste ontwerpen voor de Aloysiuskerk, waar het koepeldak vloeiend overliep in de lantaarn erboven. Het betrof daar echter wel een veelhoekige koepel inclusief koepeltrommel, waar daar hier geen sprake van is. Het is overigens moeilijk vast te stellen of het ontwerp hier een zuivere centraalbouw betrof, of dat het op een vergelijkbare manier als bij de eerste ontwerpen voor de Aloysiuskerk een kruising was van een axiale en centrale plattegrond. De typologie van een op de Byzantijnse bouwkunst geïnspireerde centrale koepelkerk is hier nog beduidend minder aanwezig. De luchtbogen, balustrades, spitsboogvormige portalen en spitse vieringtoren verraden neogotische invloeden, maar de opzet van de kerk alsmede de organische combinatie van de spits en de kap verraden enige invloed van modern architectonisch gedachtegoed.

Om onduidelijke redenen is het ontwerp nooit uitgevoerd.¹⁷⁸ Er zijn geen verdere ontwerptekeningen meer gevonden, wat doet vermoeden dat al vrij snel duidelijk was dat men de nieuwe kerk niet door Valk wilde laten bouwen. De kerk werd uiteindelijk ontworpen door een andere architect, K.P. Tholens (1882-1971), en geconsacreerd in 1926.¹⁷⁹

Het is overigens opmerkelijk te noemen dat Valk en Jorna dit project nooit hebben benoemd in hun vele schrijven over de totstandkoming van de Aloysiuskerk. In Valks brief waarin hij zichzelf als architect voor de Aloysiuskerk aanbiedt, nota bene slechts twee jaar nadien gestuurd, wordt er met geen woord over geschreven. Het lijkt zelfs alsof Valk Jorna nog niet kent, terwijl dit wel degelijk het geval geweest moet zijn.

Woningbouw

In de eerste fase van zijn carrière hield Valk zich intensief bezig met woningbouw, als direct gevolg van de nieuwe Woningwet. Hij ontwierp woningen en woonblokken die qua opzet niet veel verschilden van de ontwerpen van zijn collega-architecten. Valk schroomde niet hiervoor moderne materialen en technieken in te zetten, zoals het gebruik van beton.¹⁸⁰ Jan Stuyt hielp Valk vaak op weg door zijn mening te geven over de bouwtechnische aspecten van de ontwerpen, zoals Jos Cuypers dat ook zou doen over de constructietekeningen van de Aloysiuskerk.¹⁸¹ De architectuur van deze woonblokken wordt vaak gekenmerkt door een vormentaal en materiaalgebruik die naadloos aansluiten bij de destijds opkomende expressionistische baksteenarchitectuur.¹⁸² De nadruk ligt hierbij op het materiaalgebruik: baksteen en dakpannen. De geometrische, abstracte en organische vormen van het siermetselwerk, mogelijk doordat deze geen grote constructieve functie meer hadden, sieren de gevels van deze woonblokken en lijken geïnspireerd te zijn door de Amsterdamse School. Terwijl Valk zich in zijn ontwerp voor de Aloysiuskerk meer liet inspireren door historische en typologische architectuur, ontwierp hij woonblokken met expressionistische invloeden die

¹⁷⁸ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 48.

¹⁷⁹ *De nieuwe R.-K. kerk te Amsterdam-West*, Algemeen Handelsblad, avondeditie, no. 32220, jaargang 99. 11-11-1926.

¹⁸⁰ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 11-13.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid.

niet onderdoen voor die van andere expressionistische architecten van zijn tijd.

Afb. 61. Een woonblok door Valk ontworpen, (1922), welke is opgebouwd uit betonblokken. Valk wilde oorspronkelijk de gevels wit pleisteren, maar de gemeente eiste een bakstenen schil. Opvallend zijn de prismavormige lichtkokers en het siermetselwerk met geometrische motieven.

De Sint-Janskerk

Verreweg het bekendste bouwwerk van H.W. Valk is de Sint-Jan de Doperkerk te Waalwijk. Deze kerk, voltooid in 1925, verving een oude Waterstaatskerk. Jan Stuyt was al eerder bij dit project betrokken en maakte in 1908 een ontwerp, maar hier is niets van terechtgekomen. Het project leefde ongeveer gelijktijdig met de start van het Aloysiuskerkproject opnieuw op. In 1922 werd Valk officieel als architect aangesteld en werden de eerste ontwerpen gepresenteerd.¹⁸³

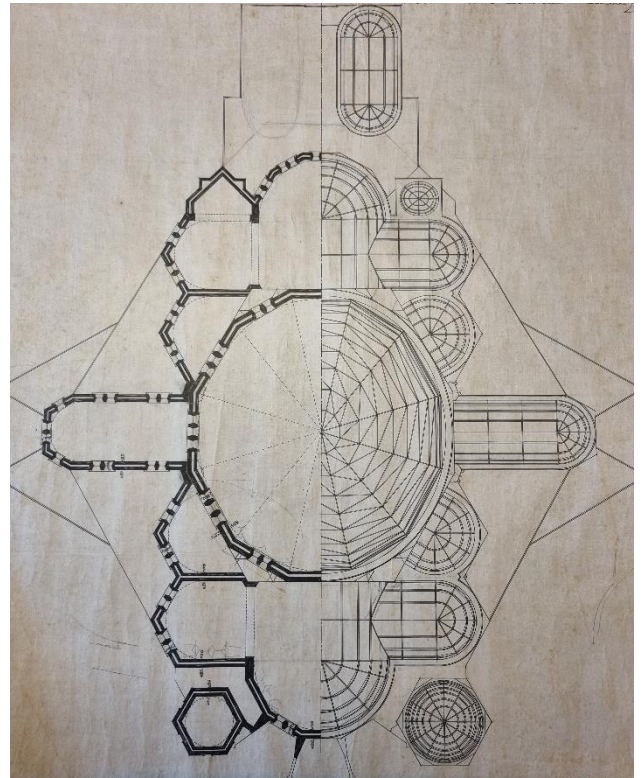
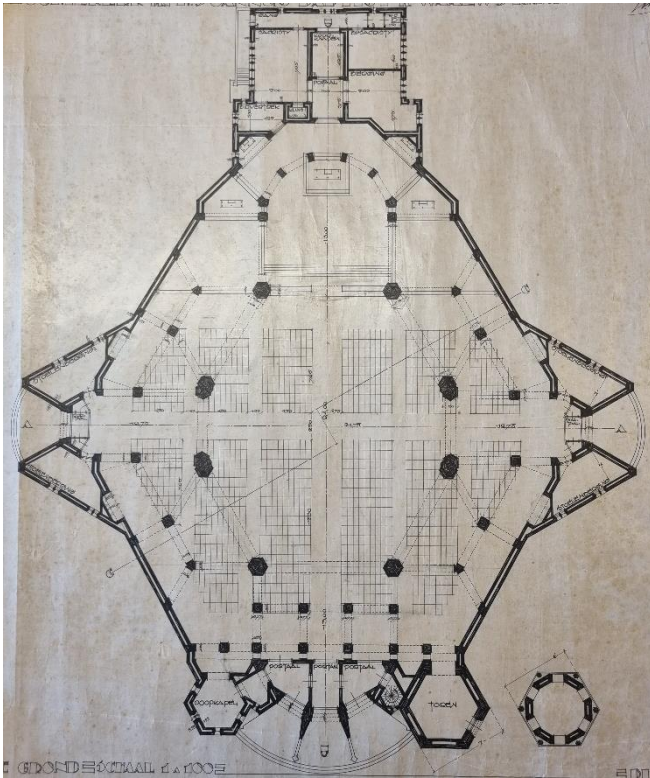
¹⁸³ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 14-15.

De Sint-Janskerk werd eveneens ontworpen met een centrale, symmetrische plattegrond. De zeer rijzige koepel neemt bijna het merendeel in van de plattegrond en is omgeven door vele kapellen, ieder bekroond met een koperen koepelvormige kap. De plattegrond is qua opzet nagenoeg volledig symmetrisch (uitgezonderd doopkapel, klokkentoren etc.), waardoor ook de ingangspartij als het ware is

Afb. 62. De Sint-Jan de Doperkerk te Waalwijk.

voorzien van een apsis. De basis van het grondplan is een onregelmatige achthoek; de driehoek vormt nog steeds enige basis voor de plattegrond, maar niet meer op dezelfde ‘perfecte’ wijze als bij het grondplan van de Aloysiuskerk. Er is geen sprake van een geometrisch ‘leidmotief’ en het vloerplan van de kerk is veel minder gebaseerd op een zuivere geometrische vorm.

Afb. 63 & 64.: De plattegrond (links) en het venster/kappenplan (rechts) van de Janskerk te Waalwijk.

Aan de binnenzijde van de kerk treft men een donker interieur aan, met kleine vensters en schoonmetselwerk met tandlijsten, donkere sierbanden en geometrische patronen.¹⁸⁴ Valk wilde het interieur in eerste instantie van mozaïeken voorzien, naar Byzantijns voorbeeld, maar dit kon wegens geldgebrek geen doorgang vinden. In plaats daarvan werden de kruiswegstaties in terracotta uitgevoerd door Charles Eyck (1897-1983).¹⁸⁵ De grote paraboolvormige bogen dragen de koepeltrommel, die wordt gestut door extra gemetselde bogen die op een vergelijkbare manier in de trommel overgaan als bij de Aloysiuskerk. Het koepelgewelf is gemetseld, terwijl de

Afb. 65. Het interieur van de Janskerk te Waalwijk..

¹⁸⁴ Van Leeuwen en Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, 226-230.

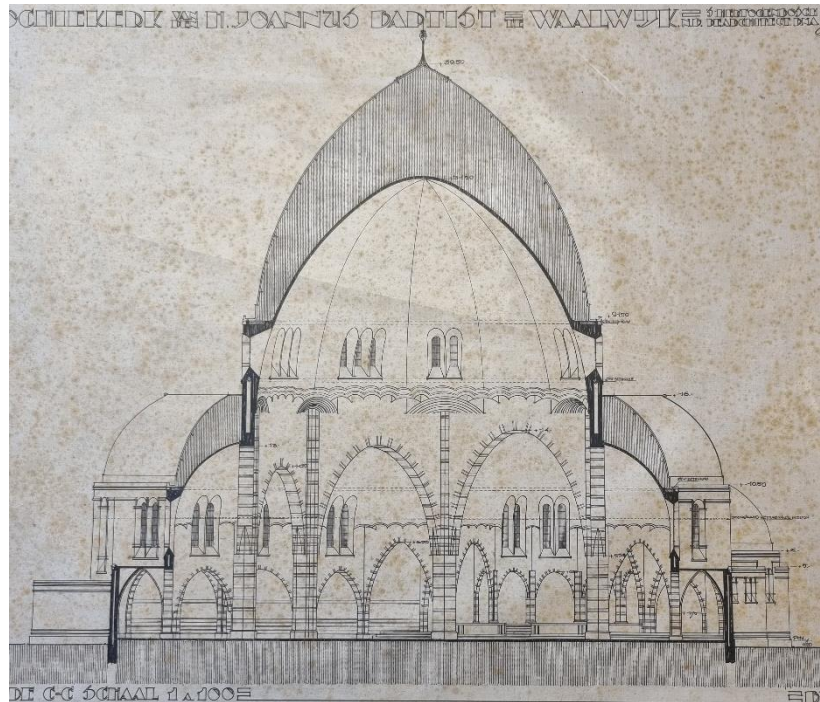
¹⁸⁵ Catharijneconvent en RCE, *Kerkinterieurs in Nederland*, 310-313.

kapconstructie van de Janskerk eveneens van staal is.¹⁸⁶ Bovenop de stenen bogen rust een gewapende betonring, waar de ijzeren spanten op rusten die samen de kapconstructie vormen;¹⁸⁷ de koepelconstructie van de Aloysiuskerk is op nagenoeg dezelfde wijze geconstrueerd. Ook de funderingen van beide kerken bestaan uit (gewapend) beton.¹⁸⁸

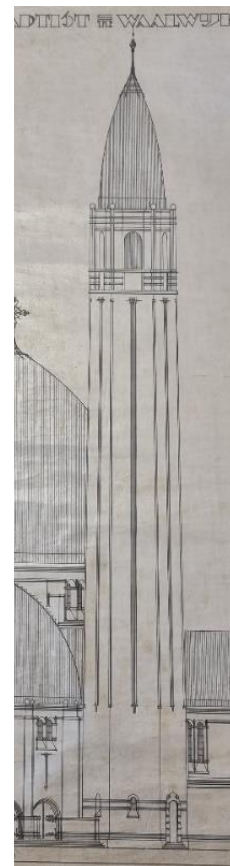
De hoge

klokkentoren, die bij de Aloysiuskerk geen doorgang vond, kon bij de Janskerk wel verrijzen. Hij vormt veel gelijkenissen met de toren die oorspronkelijk voor de Aloysiuskerk was ontworpen. Hoewel de typologie van de (vrijwel) losstaande campanile – waarschijnlijk geïnspireerd door Jan Stuyt, die deze in zijn kerkontwerpen meermaals toepaste - traditioneel van opzet is, geven onder meer de langgerekte geometrische vormen, de zeshoekige plattegrond en de organische vorm van het torendak de toren een modern uiterlijk met kenmerken van het baksteenexpressionisme.¹⁸⁹

Valk liet zich inspireren door de Hagia Sophia te Istanbul en de basiliek van San Vitale te Ravenna, twee van de belangrijkste iconen van de Byzantijnse bouwkunst.¹⁹⁰ Het experimentele karakter van de geometrische en organische vormen en patronen is echter minder terughoudend dan bij de Aloysiuskerk. Meer dan daar probeerde Valk het neobyzantijnse karakter van de kerk met een veelvoud van spitse koepels te benadrukken, terwijl hij gelijktijdig door

Afb. 66. Ontwerp voor het interieur van de Janskerk te Waalwijk.

Afb. 67. Detail van ontwerptekening van de Janskerk te Waalwijk..

¹⁸⁶ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 14-15.

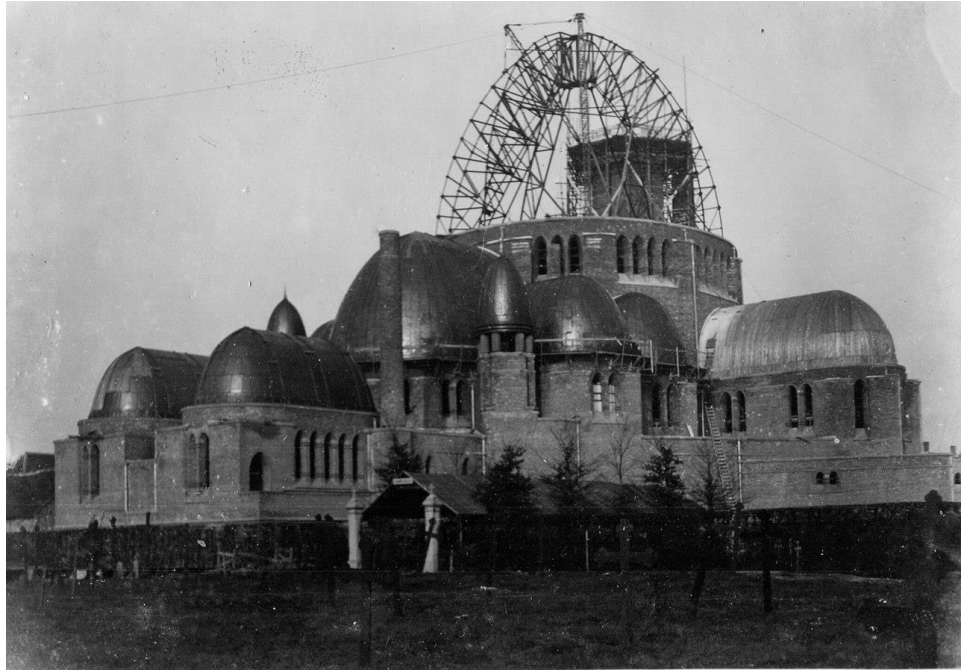
¹⁸⁷ Van Oss, *Sint Jan Waalwijk*, 123.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 122.

¹⁸⁹ Marisa Melchers, *Het nieuwe religieuze bouwen*, 55-66.

¹⁹⁰ Van Leeuwen en Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. 226-230.

ambachtelijk
 geometrisch
 siermetselwerk en
 organische vormen de
 kerk een
 expressionistisch
 karakter gaf. Dat de
 Byzantijnse typologie
 nogal vrijelijk
 geïnterpreteerd werd
 blijkt ook door de
 plaatsing van het altaar.

Afb. 68. De kapconstructie van de Janskerk in aanbouw. De kapconstructie lijkt op eenzelfde manier ontworpen als bij de Aloysiuskerk (zie afb. 39)

In vroegchristelijke
 Byzantijnse kerken stond
 het altaar altijd in het
 centrum (onder de

koepel), maar doordat dit indruiste tegen de katholieke doctrine bevindt het altaar zich in de Janskerk, de Aloysiuskerk en andere vergelijkbare kerken alsnog achterin de kerk (meestal in een apsis).¹⁹¹ Daarnaast bevindt het altaar zich meestal in het oosten; de Janskerk is echter om onbekende reden - waarschijnlijk de ligging van het perceel - niet georiënteerd en heeft het altaar op het zuiden.¹⁹²

De reacties op de Janskerk waren wisselend. Vakgenoot Mart. Janssen schreef na een rondleiding door Valk zelf een lovend artikel in 'Architectura'; zo noemde hij de toren 'als een vingerwijzing ten hemel' en maakte de koepel een overweldigende, haast goddelijke indruk op hem. De redactie van het vakblad voelde zich echter genoodzaakt een addendum op het artikel te schrijven, waarin zij hun afkeur duidelijk maken. De Janskerk werd 'een voorbeeld van slechte architectuur' genoemd, met gebrek aan verhouding, te veel opgeblazen koepelvormen, en de toren 'wijst ten hemel in volle verbazing over eigen bestaan'. Valk werd een 'totaal gebrek aan oprecht architectonische geesteshouding' verweten.¹⁹³

Het was duidelijk dat de architectuurwereld verdeeld was over de kerk. Jan Kalf (1873-1954) was zeer enthousiast over de nieuwe kerk,¹⁹⁴ terwijl Valks leermeester Stuyt het

¹⁹¹ Van Oss, *Sint Jan Waalwijk*, 125-127.

¹⁹² Van Leeuwen en Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. 226-230.

¹⁹³ Mart. Janssen, *Indrukken van een godshuis*. Architectura, no. 44, 30^e jaargang, 30 oktober. 1926.

¹⁹⁴ Van Leeuwen en Bolsius, *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. 228.

‘een waarlijk grandioos gebeuren’ noemde. Hij stelde dat Valk zich de kritiek niet moest aantrekken; men zou de Nieuwe Zakelijkheid prefereren, wat Stuyt maar ‘armelijk gedoe’ vond ten opzichte van Valks rijkdom.¹⁹⁵

Als men de Aloysiuskerk en de Janskerk met elkaar vergelijkt en de processen van de totstandkoming van beide kerken in acht neemt, is het niet vreemd om te stellen dat Valk de grondbeginselen van het ontwerp van de Aloysiuskerk in Waalwijk uitvergrootte. Valk heeft de elementen die hij introduceerde in het ontwerp voor de Aloysiuskerk (paraboolbogen, centraalbouw, campanile, koepel inclusief constructie, etc.) op grotere schaal toegepast in het ontwerp voor de Janskerk. Het feit dat de aannemersfirma Thunnissen en Van Sambeek wederom het ontwerp waar mochten maken, geeft ook weer dat de theorie, kennis en ervaring die bij de bouw van de Aloysiuskerk was opgedaan, werd ingezet om de Janskerk te bouwen.¹⁹⁶ Het ontwerp van de Janskerk is dus in wezen gestut op de beginselen van de Aloysiuskerk, waarmee Valk in Waalwijk verder experimenteerde.

Dit leidde echter ook tot een zekere vertroebeling van de basisprincipes. Waar het grondplan van de Aloysiuskerk een zuivere zeshoek is en met een driehoekig leidmotief de verhoudingen worden gewaarborgd, is dit bij de Janskerk niet het geval. De volledig ovale koepel die op een enigszins langgerekt achthoek rust en de toevoeging van een dwarsschip zorgen voor onzuivere noodoplossingen, zoals de haast provisorische overgang van de centrale achthoek naar de ovale koepeltrommel.

¹⁹⁵ Van Oss, *Sint Jan Waalwijk*, 118-119.

¹⁹⁶ Van Oss, *Sint Jan Waalwijk*, 119.

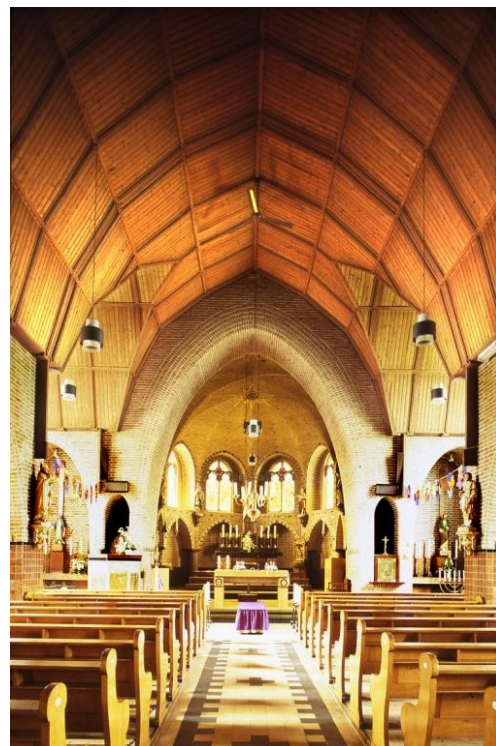
Veranderend gedachtegoed

Na de voltooiing van de Sint-Janskerk in Waalwijk lijkt Valk langzamerhand zijn eigen stijl op het gebied van kerkenbouw te ontwikkelen: de uitwerking van de typologie van een (neo)byzantijnse centrale koepelkerk op een experimentele, met vlagen expressionistische wijze. Dit veranderde echter snel: Valks ideeën over kerkenbouw begonnen zich tijdens de bouw van de Aloysius- en Janskerk al verder te ontwikkelen.¹⁹⁷ Al in 1926 verrees in Knegsel een kerk die in veel opzichten niet te rijmen is met zijn koepelkerken. Het ontbreekt de H.H. Monulphus en Gondulphuskerk aan de neobyzantijnse invloeden die wel in zijn vorige kerken zichtbaar waren. De kerk lijkt eerder verwant aan middeleeuwse dorpskerken en de typologische grondbeginselen van het traditionalisme. Een goed voorbeeld hiervan zijn de boogvormen: de kerk is doorspekt van spitsbogen die op bepaalde plekken, zoals de triomfboog, eerder een paraboolvorm aannemen. Het grondplan van de kerk is eveneens radicaal anders: het betreft hier een driebeukige kruiskerk, maar door de hoge kap in het transept ontstaat desalniettemin een grote open ruimte.¹⁹⁸

Deze kerk is een goed voorbeeld van een toch wel plotselinge omslag in het oeuvre van H.W. Valk. Echter, dit kwam niet geheel uit de lucht vallen: Valk was vanaf het begin van zijn carrière al bezig met het experimenteren met en ontwikkelen van de ‘ideale’ kerkplattegrond.¹⁹⁹ Dit alles kwam voort uit de in het vorige hoofdstuk besproken liturgische veranderingen,

Afb. 69 & 70. Exterieur (boven) en interieur (onder) van de Monulphus en Gondulphuskerk te Knegsel.

¹⁹⁷ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 34-35.

¹⁹⁸ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 88; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Steenselseweg 2, 5511 AG te Knegsel*, Rijksmonumentenregister, 10 augustus 2001.

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/520272>

¹⁹⁹ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 34.

waarbij de kerkganger de eredienst intensiever en beter moest ervaren, welke Jos Cuypers, Stuyt en Valk tot kerkontwerpen met een centrale plattegrond bewogen. Voortkomend hieruit kwam aan het begin van de jaren twintig de ‘christocentrische’ gedachte op. In het Christocentrisme, waarmee menig Duitse kerkarchitect zich bezighield, gaat men in principe van dezelfde principes uit als de ‘volkskerk’. De centrale koepelkerk wordt echter niet gezien als het geschikte type voor de volkskerk.²⁰⁰ Het ideale grondplan voor een christocentrisch kerkgebouw zou eerder moeten berusten op een aangepaste kruisvorm.²⁰¹

Valk schreef zelf aan het begin van de jaren dertig een verhandeling over dit onderwerp, waarin hij zijn ideeën tentoonspreidde. Hij beschrijft hoe de ruimtebeleving (en daarmee ‘het karakter, de ziel’ van een kerk misschien wel het belangrijkste element is van het gebouw, en hoe het Christocentrisme ‘de geboorte der Europeesche ruimtekunst’ veroorzaakt. Architectonische details zouden voorbij het volk gaan; alleen de totale indruk is van belang. De oplossing werd volgens Valk gezocht in de centraalbouw, maar doordat men bij het ontwerpen van zulke kerken uitgaat van het volk in plaats van het altaar, bereikt dit niet haar gewenste resultaat, met als gevolg dat het priesterkoor en altaar een soort ‘aanhangel’ worden. Bij een kruisvorm zou het centrum van de eredienst zich weer in het ‘hart’ van de kerk bevinden. De ‘christocentrische Karolingische kruisbasiliek’ zou derhalve de ideale vorm zijn en lost alle problemen op.²⁰²

Naast zijn ideeën over het ideale grondplan beargumenteert Valk dat deze gedachte strookt met de ‘Germaans-Christelijke geest’, in tegenstelling tot de ‘klassiek-paganistische’. Men zou voor het bereiken van de ideale kerk in de leer moeten bij de eeuwenoude geschiedenis en traditie. Valks gedachtegoed wordt deels beïnvloed door het idee van een ‘volksgeest of -aard’, wat wordt bekrachtigd door het feit dat hij zijn betoog aanvangt met een citaat van Adolf Hitler over dit onderwerp.²⁰³ Het Christocentrisme kan moeilijk los worden gezien van de opkomst van het nationaalsocialisme in Duitsland, maar anders dan zijn Duitse vakgenoten zou men niet kunnen stellen dat dit ook bij Valk een onderliggende reden was om het Christocentrisme aan te hangen; in Nederland was het voornamelijk de verzuiling die tot een dergelijke ‘radicalisering’ van ideeën leidde.²⁰⁴

²⁰⁰ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk.*, 34-35.

²⁰¹ Ibid.

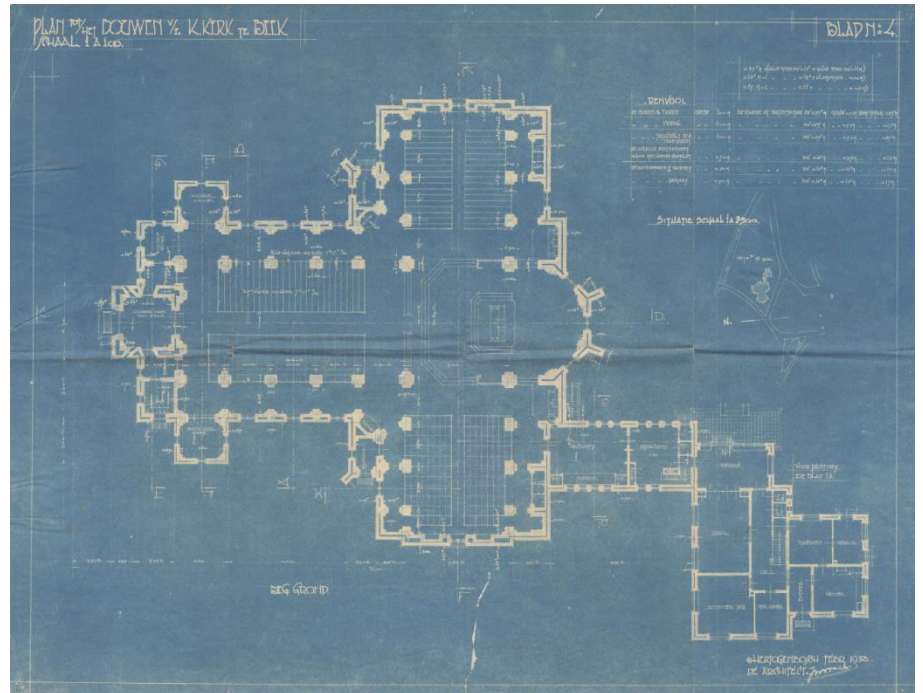
²⁰² 4475 *Verhandeling van H.W. Valk over de ontwikkeling van de architectuur in de kerkbouw, opgedragen aan zijn moeder.* Met bijlage, 1934, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

²⁰³ Ibid.

²⁰⁴ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 17-18.

Latere kerkbouw

Dat Valk definitief afstand heeft genomen van zijn op de Byzantijnse bouwkunst gestoelde centraalbouw is goed te zien aan de kerken die Valk na 1925 ontwierp. Deze zijn vaak voorzien van een brede middenbeuk en transepten, smalle zijbeuken en een T-vormig grondplan. Koepels verdwenen nagenoeg uit zijn instrumentarium. Valk greep vaker terug op spitsbogen, steunberen en torenspitsen, in een vormtaal die eerder was geijkt op Nederlandse middeleeuwse, (baksteen)gotische en romaanse voorbeelden. De typologie van het kerkgebouw lijkt daarin van groot belang, op een vergelijkbare wijze als bij traditionalistische architectuur.²⁰⁵

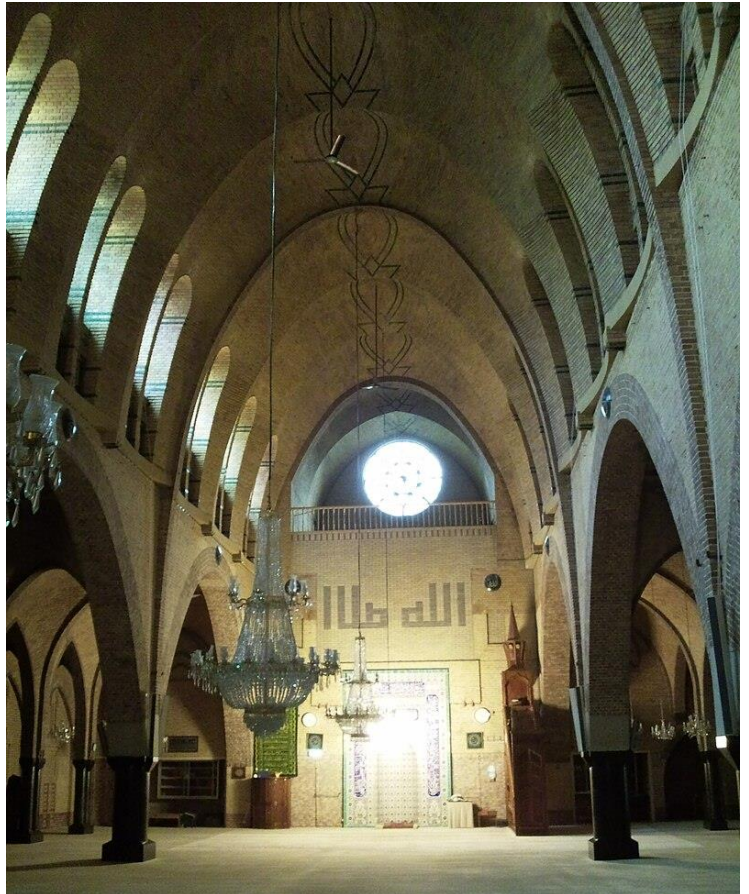

Afb. 71. Plattegrondontwerp van de Sint-Michaelskerk te Beek en Donk (1935), ontworpen volgens het voor Valk kenmerkende T-vormige grondplan.

²⁰⁵ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 17-18.

Dat het kind echter niet met het badwater was weggegooid, is goed te zien aan de H. Ignatiuskerk te Amsterdam. Deze kerk, met als bijnaam ‘De Zaaier’ en tegenwoordig de Fatih-moskee genaamd, werd gebouwd in de tweede helft van de jaren twintig.²⁰⁶ Dit voormalige kerkgebouw bevat al vele elementen uit de christocentrische leer van Valk, met een groots westwerk met twee torens, een breed schip, smalle zijbeuken en een T-vormig grondplan. Desalniettemin heeft deze kerk opvallende overeenkomsten met de Aloysiuskerk.

In het vrijwel volledig in schoonmetselwerk opgetrokken interieur van deze kerk is meteen duidelijk dat de paraboolboog een zeer belangrijke rol speelt. De scheidbogen doen met hun paraboolvorm onmiddellijk denken aan de Aloysiuskerk, terwijl de dubbele rondboogvensters aan weerszijden van het tongewelf haast direct ontleend lijken te zijn aan de segmenten van het koepelgewelf van de Aloysiuskerk. Daarnaast is dit tongewelf, dat vrijwel de hele middenbeuk van de kerk overkoepeld eveneens paraboolvormig. Dit roept daarnaast associaties op met het Hoofdpostkantoor aan de Neude te Utrecht, waar architect Joseph Crouwel jr. (1885-1962) de centrale hal met een paraboolvormig tongewelf van glazen en bakstenen bogen in Amsterdamse Schoolstijl overkapte.²⁰⁷

Afb. 72. Interieur van ‘De Zaaier’ (nu Fatih-moskee)

²⁰⁶ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 81.

²⁰⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Neude 11, 3512 AE te Utrecht*. Rijksmonumentenregister, 22 mei 2001. <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/514259>

Afb. 73 & 74. Exterieur (boven) en interieur (onder) van de Jacobus de Meerderekerk te Enschedé

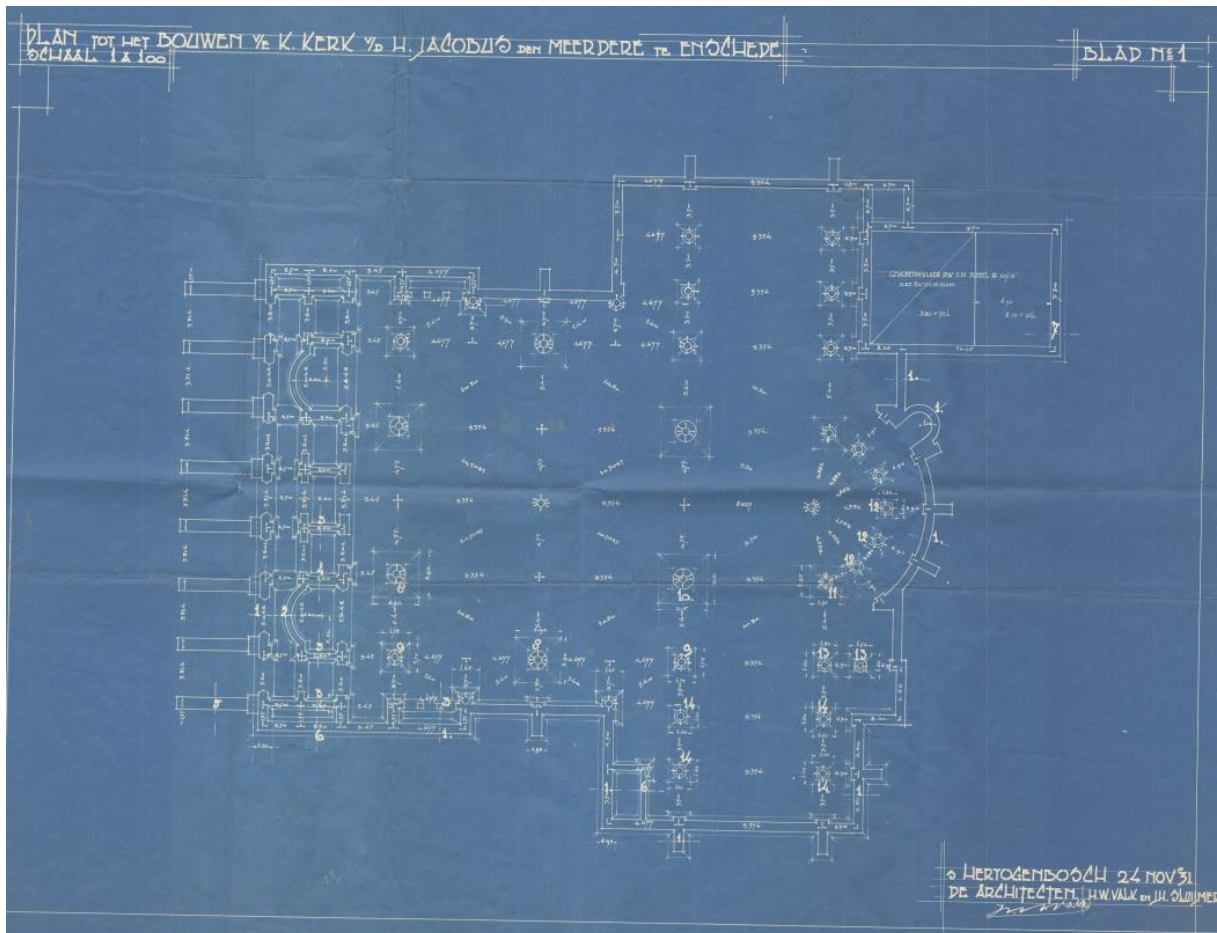

Een andere noemenswaardige kerk in Valks vroege oeuvre is de Sint-Jacobus de Meerderekerk te Enschede (1932), die Valk tezamen met Joh. H. Sluijmer (1894-1979) ontwierp. Hier keerde Valk nog een enkele maal terug naar zijn centrale koepelkerken, maar benaderde deze wel vanuit zijn nieuwe christocentrische gedachtegoed. De kerk heeft wederom een T-vormig grondplan, een westwerk met torens en een breed schip, maar heeft door de grote koepel en ‘Byzantijnse’ ruimtebeleving toch veel weg van de Aloysius- en Janskerk. De zeer brede, stompe spitsbogen waar de koepel op rust zijn dan wel geen paraboollbogen, maar het aangezicht op het koepelgewelf is zeer vergelijkbaar met de andere twee

kerken. De gemetselde bogen die de overgang tussen de bogen en het koepelgewelf vormen (hier is in tegenstelling tot de andere twee kerken geen sprake van een koepeltrommel), de segmenten die het twaalfkantige koepelgewelf vormen en de algemene

ruimtebeleving die door deze indeling ontstaat zijn zeer vergelijkbaar met de ontwerpbeginselen van de Aloysiuskerk. Belangrijk is echter wel dat de kegelvormige koepel van buitenaf geen blikvanger is en bovendien niet boven de kruising van het schip en het transept is gesitueerd (waar volgens Valk het ‘hart’ van de kerk zou moeten zijn), maar in feite boven het schip. Boven de kruising bevindt zich echter wel een kleinere koepel die deels de apsis overkoepelt.²⁰⁸

²⁰⁸ 4475 *Verhandeling van H.W. Valk over de ontwikkeling van de architectuur in de kerkbouw, opgedragen aan zijn moeder*. Met bijlage, 1934, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

Afb. 75. Blauwdruk van de plattegrond van de Jacobus de Meerderekerk te Enschedé, waarop goed te zien is dat de 't-vorm' wordt gecombineerd met concepten uit Valks 'centraalbouwperiode'.

Valk zou de rest van zijn werkzame periode geboeid blijven door het Christocentrisme, maar het veranderende heersende gedachtegoed over kerkindeling zou Valk, zeker in zijn naoorlogse werk, dwingen zijn ontwerpen hierop aan te passen. Het T-vormig grondplan zou zich naar rechthoekige en vervolgens halfcirkelvormige grondplannen ontwikkelen.²⁰⁹ De vormentaal van Valks kerken ontwikkelde zich tot een op typologie gestoeld, soms haast historiserend uiterlijk, waarbij de middeleeuwse typologie van bakstenen (dorps)kerk van de baksteengotiek een belangrijk uitgangspunt was.²¹⁰

²⁰⁹ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 34-35.

²¹⁰ 4475 *Verhandeling van H.W. Valk over de ontwikkeling van de architectuur in de kerkbouw, opgedragen aan zijn moeder*. Met bijlage, 1934, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

Valks latere oeuvre

Naast het ontwerpen van kerken hield Valk zich nog altijd bezig met allerhande andere soorten gebouwen. Het betrof hier voornamelijk woonhuizen, maar ook winkels, scholen, gemeentehuizen en zelfs een benzinstation. Waar Valk zich in zijn vroegere werk (de hierboven besproken woningbouwprojecten) door de moderne tendensen als het expressionisme liet beïnvloeden, werden zijn ontwerpen met de jaren overwegend traditioneler van aard (uitzonderingen daargelaten).²¹¹ Daarnaast hield hij zich voornamelijk bezig met restauratiewerkzaamheden, met name na de Tweede Wereldoorlog, waarbij hij veel door de oorlog beschadigde kerken restaureerde.²¹² Ook zijn ontwerp voor een nieuw Amsterdams stadhuis zou hem enkele decennia bezighouden, maar tevergeefs. Ondanks een ontwerp met op uiterlijk gebied modernistische invloeden (glazen buitenwanden, platte daken en een nadruk op functionaliteit) en het feit dat hij moderne technieken als een volledige betonconstructie wenste toe te passen, werd hem verweten met zijn fantasie in de middeleeuwen te leven en het gemeentebestuur in een ‘ongenaakbaar en onbereikbaar kasteel’ te willen laten verschansen.²¹³ Ondanks dat Valk de moderne tijd toonbaar maakte in zijn ontwerpen, bleef zijn traditionele en ‘enigszins cultuurpessimistische’ houding²¹⁴ ervoor zorgen dat zijn ideeën geen plek vonden in een modern en snel veranderend land.

Kort samengevat vertoont de Sint-Aloysiuskerk belangrijke overeenkomsten, maar ook grote verschillen met de rest van Valks oeuvre. Tezamen met de Sint-Jan de Doperkerk te Waalwijk, waar de architectonische concepten van de Aloysiuskerk (te) ver werden uitvergroot, geldt de Aloysiuskerk als kenmerkend en tekenend symbool van Valks vroege werk, waar hij nog niet volledig was losgekomen van de ideeën van zijn leermeesters. Zijn veranderende gedachtegoed, beïnvloed door het Christocentrisme, had als gevolg dat Valk snel van de centraalbouw afstapte, en zich ging focussen op een meer traditionele kerkbouw, beïnvloed door ‘middeleeuws Nederlandse’ (dorps)kerken, hoewel moderne stromingen en bouwtechnieken een belangrijke rol in zijn werk bleven spelen.

²¹¹ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*.

²¹² *Ibid.*, 5-27.

²¹³ *Ibid.*, 24-27.

²¹⁴ *Ibid.*

2.3. De oorsprong van de paraboelboog

Nu de Aloysiuskerk is geduid en geplaatst binnen het oeuvre van Valk, de kerkenbouw van zijn leermeesters en haar religieuze context, zal in dit laatste onderdeel van het onderzoek nog enige aandacht worden gewijd aan een bijzonder element van de architectuur van de Aloysiuskerk: de paraboelboog. Zoals al eerder vermeld deed deze in verhouding weinig voorkomende boogsoort pas in het allerlaatste stadium haar intrede in het ontwerpproces, zonder dat daar enige toelichting of verantwoording over te vinden is. Door mogelijke verklaringen te vinden voor de incorporatie van de boog in het kerkontwerp kan deze korte, afsluitende casus hopelijk meer licht schijnen op het ontwerpproces van Valk, zijn inspiratiebronnen en motivatie.

Modern-historisch

Al eerder is vastgesteld dat, hoewel de Aloysiuskerk op het eerste gezicht door haar tamelijk sobere baksteengebruik, strenge geometrische vormen en neobyzantijnse en neoromaanse invloeden voor een groot deel gebaseerd lijkt op historische architectuur, de kerk wel degelijk zeer modern is. Niet alleen de moderne constructiemethoden zijn zeer modern, maar ook het ontwerp is eigentijds. Het meest karakteristieke en in het oog springende element waaruit de invloed van het modernisme blijkt is het gebruik van een ‘nieuw’ soort boogconstructie. Waar in historiserende stijlen vaak gebruikt werd gemaakt van rondbogen (bijv. neoromaans) of spitsbogen (neogotiek), koos Valk bij het ontwerp van zijn eerste (gerealiseerde) kerk voor het toepassen van paraboelvormige scheibogen.

Parabool en kettinglijn

De paraboolboog is een type boog dat, in tegenstelling tot de meeste andere bogen, niet uit cirkelbogen is gevormd. De paraboolboog (ook wel: parabolische boog) wordt vaak verward met de ketting(lijn)boog en de staande elipsboog; het precieze verschil tussen deze soorten bogen is vaak moeilijk te definiëren en verschilt per bron.²¹⁵ Vast staat dat dit type bogen zijn geënt op wiskundige en natuurkundige argumenten over de ‘ideale boogconstructie’. Het belangrijkste argument hiervoor is al eeuwenoud, en baseert zich op de vorm die een ketting in hangende toestand tussen twee punten aanneemt (vandaar de naam kettinglijn): de boog is

²¹⁵ Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 89-91.

in wezen een omgekeerde hangende ketting, en zou derhalve als vorm ontleend aan de natuurkunde een efficiënte boogvorm zijn.²¹⁶

Herontdekking of heruitvinding

De paraboolboog (waaronder voor nu alle hierboven boogsoorten worden geschaard) kent een zeer oude traditie. In de Perzische architectuur uit de Sassanidische periode (ca. derde tot zevende eeuw na Chr.) komt de paraboolboog geregeld voor als tongewelf- en koepelvorm. De architect Henri Evers (1855-1929) besteedde in zijn architectuurgeschiedenis aandacht aan deze tongewelven. Evers noemde de paraboolboogvorm nog niet als zodanig maar ‘eivormig’; het is echter evident dat het hier dezelfde soort betreft. Evers beschrijft dat er bij dit type boog geen formeel benodigd was, doordat er door de vorm haast geen naar buiten gerichte krachten ontstonden, slechts drukkrachten.²¹⁷ Valk zal hier waarschijnlijk op de hoogte van zijn geweest en het is daarom niet uit te sluiten dat hij hier inspiratie heeft opgedaan. De behoefte om in ‘oudere’ en oosterse architectuur inspiratie op te doen zou ertoe kunnen hebben geleid dat Valk de paraboolboog in zijn ontwerpen besloot te incorporeren.

De paraboolvorm was echter ook een geliefd motief in de opkomende Amsterdamse School, mogelijk door de toenmalig wijdverbreide interesse in ‘oriëntaalse’ en Byzantijnse architectuur en motieven.²¹⁸ Het kon als ander type boog dan de rond- en spitsboog, haast symbolisch voor de ouderwetse, historiserende architectuur van de negentiende eeuw, echter ook worden gezien als symbool voor de moderne tijd en moderne architectuur.²¹⁹ Het is derhalve ook een boogvorm die rond dezelfde tijd vaker navolging vond, zoals bij de bouw van het hierboven reeds besproken Hoofdpostkantoor in Utrecht. Hoewel Valk voor een groot deel beïnvloed werd door de op de Byzantijnse bouwkunst geïnspireerde architectuur van zijn leermeesters, zette hij ook de principes van het opkomende baksteenexpressionisme naar zijn hand, echter voornamelijk bij zijn woningbouwprojecten.²²⁰ Dit zou tevens invloed kunnen hebben gehad in het overgaan naar paraboolboogconstructies. Valk zou bij deze woningbouwprojecten kennis gemaakt kunnen hebben met veelvoorkomende motieven uit bijvoorbeeld de Amsterdamse School, waaronder de paraboolboog. Doordat deze boogsoort met moderne architectuur werd geassocieerd, zou ze bij de toepassing in de kerk ook de

²¹⁶ Owen Hopkins, *Reading Architecture, a visual lexicon*. (Londen: Laurence King Publishing, 2012). 72-73.

²¹⁷ Henri Evers, *De architectuur in hare hoofdtijdperken*. 1ste deel, 2de druk. (Amsterdam: L.J. Veen, 1916). 124-129.

²¹⁸ Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 25.

²¹⁹ H.E. Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad*. (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2018). 80.

²²⁰ Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*.

associaties van een ‘moderne volkskerk’ kunnen oproepen – het emanciperende karakter van de centraalbouw en de nieuwe woningbouwbeving (volkskerken en volkshuisvesting) worden als het ware door dit architectonisch ‘citaat’ met elkaar verweven.

Imitatio

Het zou echter ook kunnen dat Valk nu meer wordt toegeschreven dan in werkelijkheid het geval was. Zoals in hoofdstuk 1 benoemd duikt de paraboelboog in de plannen voor de Aloysiuskerk pas op in oktober 1922, als de bouwtekeningen vrijwel gereed zijn. Valks leermeester Jos Cuypers en zijn zoon Pierre Cuypers jr. hadden toen de tekeningen voor de Agathakerk in Beverwijk al grotendeels klaar.²²¹ De kans dat Valk deze tekeningen heeft gezien is betrekkelijk groot. Mogelijk zag hij de paraboelbogen, raakte hiervan bekoord en besloot deze in een alternatief voorstel voor het ontwerp van de Aloysiuskerk te incorporeren, wellicht met toestemming van vader en zoon Cuypers. Vervolgens zouden Jorna en het kerkbestuur deze plannen hun zegen gegeven kunnen hebben. Het zou de overeenkomsten tussen beide kerken voor een groot deel verklaren.

Mogelijk houdt de motivatie voor het toepassen van de boogvorm sterker verband met de typologie van ‘volkskerk’. Door het toepassen van deze ‘ideale’ boogvorm kan er een grotere opening en dus meer ruimte ontstaan dan bij bijvoorbeeld een rondboog. Het resultaat is dus het idee van een grotere open ruimte en beter zicht op het altaar. Het zou daarom logisch zijn bij deze ‘ideale’ kerkopzet ook de ‘ideale’, door de natuur bepaalde ‘oervorm’ toe te passen.

²²¹ CUBA.110382477 *Nieuwbouw en decoratie van de rooms-katholieke St. Agathekerk in Beverwijk. 1921-1929*. CUBA Bureau Cuypers/Archief, Nieuw Instituut.

De paraboolboog na de Aloysiuskerk

Duidelijk is dat de paraboolboog Valk bekoorde: hij zou het na zijn waarschijnlijke eerste toepassing in de Aloysiuskerk nog vaker toepassen in zijn ontwerpen, zoals in hoofdstuk 2.2 al meermaals ter sprake is gekomen. Valk zou voor enkele van zijn ontwerpen kiezen voor de paraboolboog als vorm tongewelf, op eenzelfde wijze als in de door Henri Evers beschreven paleizen van de Perzische Sassaniden. Bij andere ontwerpen lijkt Valk toch minder door de ‘oosterse’ en meer door de moderne associatie van de

Afb. 76. Interieur van de O.L. Vrouwe van Zeven Smartenkerk te Panningen.

paraboolboog geïnspireerd. Zo ontwierp hij tussen 1928-1929 de O.L. Vrouwe van Zeven Smartenkerk te Panningen.²²² Van buitenaf oogt deze kerk zeer traditioneel met neogotische stijlinvloeden (spitsbogen met eenvoudig maaswerk, drie- en vierpasmotieven, torenspits) maar aan de binnenzijde is het voorzien van een zeer opvallend interieur, met in schoonmetselwerk uitgevoerde paraboolbogen die de traveeën scheiden.

Bij de bouw van de Janskerk in Waalwijk kon Valk, zoals eerder beargumenteerd, de ontwerpbeginselen van de Aloysiuskerk uitvergrooten, waaronder de paraboolboog. Het paraboolmotief zou hier een nog grotere rol spelen: niet alleen de scheibogen in de kerk en het koepelgewelf zijn paraboolvormig, ook de kap van de koepel en zelfs het (hoekige) ovale grondplan van de koepel maakt het dat de Janskerk de ‘apothese van de parabool’ genoemd wordt. Hetgeen wellicht niet het geval zou zijn als Valk tijdens het ontwerpproces van de Aloysiuskerk plots heil zag in de kenmerkende boogvorm.

Kortom, er zijn meerdere verklaringen voor de plotselinge wijziging in het ontwerp van de Aloysiuskerk. De vorm zou evengoed geïnspireerd kunnen zijn op de door Valk en de zijnen

²²² Van der Vaart, *Hendrik Willem Valk*, 113.

geliefde ‘oosterse’ architectuur als op de moderne expressionistische architectuur met haar associaties van moderniteit en emancipatie. Daarnaast zou deze ideale boogconstructie passen bij Valks streven naar een ideale kerkplattegrond. Er kan niet worden vastgesteld waarom deze boogvorm zo plotseling verscheen en Valk tot lang daarna scheen te bekoren, maar het valt niet uit te sluiten dat zijn leermeester Jos Cuypers hier (mede)verantwoordelijk voor was.

‘

Conclusie

Na afronding van het onderzoek naar de bouwgeschiedenis en het analyseren van de kerk in verhouding tot haar context kunnen enkele conclusies worden getrokken om vervolgens de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

Hoofdstuk 1: De bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk

De ontstaans-, ontwerp-, en bouwgeschiedenis van de Aloysiuskerk voltrok zich in de eerste helft van de jaren twintig van de twintigste eeuw. Omdat de oude kerk niet meer voldeed aan de eisen werden er plannen gemaakt voor een nieuw kerkgebouw. Pastoor Jorna werd aangesteld als bouwpastoor en vroeg H.W. Valk uit om de kerk te ontwerpen. Jorna wenste een volkskerk, in verband met het heersende liturgische gedachtegoed van die tijd. Valk kwam met enkele ontwerpen die nog duidelijk waren geënt op historische voorbeelden en ontwerpen van zijn leermeesters. Naargelang er aanpassingen aan de ontwerpen werden gedaan, grotendeels wegens beperkte financiën, bereikte het ontwerp in oktober 1922 haar uiteindelijke gedaante.

De bouw werd geleid door aannemersfirma Thunnissen & Van Sambeek en begon in de winter van 1922/23. Ondanks enkele vertragingen liep de bouw redelijk voorspoedig. De kerk werd met moderne bouwtechnieken en materialen gebouwd, zoals het vele gebruik van beton en de stalen koepelconstructie. Veel bouwmaterialen, meubilair en andere onderdelen werden naar ontwerp van Valk geproduceerd. In april 1924 kon de kerk tijdens de paasdienst voor het eerst in gebruik worden genomen.

Bij latere aanpassingen werd Valk vaak nog ingeschakeld. Later werd de kerk buiten Valk om aangepast in verband met (onder andere) liturgische ontwikkelingen, maar het oorspronkelijke ontwerp van Valk bleef desondanks grotendeels gespaard.

Hoofdstuk 2: Analyse

Het ontwerp van de Aloysiuskerk is tot op zekere hoogte beïnvloed door de heersende tendensen in de kerkenbouw aan het begin van de twintigste eeuw, en wellicht nog meer door het werk en de lessen van Valks leermeesters. Architectuur gestoeld op de Byzantijnse, romaanse en oriëntaalse bouwkunst, tezamen met een fascinatie voor geometrische vormen, waren aan het begin van de eeuw een opkomend fenomeen, mede beïnvloed door het werk van Jos Cuypers en Jan Stuyt. In de eerste fase van Valks carrière probeerde hij zijn ‘eigen architectuur’ te vinden, en bouwde voort op hetgeen hij van zijn leermeesters heeft geleerd. Daarnaast vormt de nieuwe interpretatie van de eredienst en het begrip van ‘volkskerk’ zowel bij Valk als Cuypers en Stuyt een belangrijk uitgangspunt.

De overeenkomsten tussen de kerken van de drie architecten zijn wellicht voor een deel te verklaren doordat de leerling de meester imiteert; echter spelen ook andere factoren een rol. Het is goed mogelijk dat Valk bij het ontwerpen van de Aloysiuskerk nog regelmatig contact had met zijn voormalige docenten en leidinggevendenden, daar enkele kerken die na de verzelfstandiging van Valk door Cuypers zijn gebouwd nog grotere gelijkenissen vertonen dan ervoor. Dit is echter niet vast te stellen. Duidelijk is dat Valk voortbouwde op de basis die door zijn leermeesters was gelegd.

De Aloysiuskerk vormt een belangrijk gebouw in het oeuvre van Valk. Als eerste uitgevoerde kerkontwerp is het tekenend voor de ‘overgangs-’ en eerste fase van zijn carrière. De beginselen en elementen die Valk eerst bij de Aloysiuskerk toepaste, paste hij later op grotere en ingewikkeldere schaal toe in zijn ontwerp voor de Janskerk te Waalwijk, wat echter tot een verlies aan zuiverheid leidde. Door veranderend gedachtegoed bleven Valks centrale koepelkerken beperkt tot de Aloysius- en de Janskerk, maar veel principes uit beide kerken werden in zijn latere ontwerpen ingezet in combinatie met zijn nieuwe theorieën. Ook de invloeden van het expressionisme, die Valk op heeft kunnen doen bij zijn ontwerpen voor woningbouw, spelen een rol in beide kerken en zijn latere werk. Het Christocentrisme leidde Valk uiteindelijk tot een kerkenbouw die steeds traditioneler van aard werd. Wegens veranderend gedachtegoed lag Valks nadruk later meer op restauratiewerkzaamheden. Zijn persoonlijke ideeën op het gebied van kunst, architectuur en religie zouden een grote rol blijven spelen in het oeuvre van een architect die tegen de stroom inging.

De parabooolboog, beeldbepalend voor de Aloysiuskerk, duikt plots op gedurende het ontwerpproces van de Aloysiuskerk. Het is wellicht een tekenend symbool voor Valk: het is een boogvorm gestoeld op zeer oude, oosterse architectuurtradities, maar heeft tegelijkertijd

connotaties met de moderne tijd, waarin afstand wordt gedaan van oude boogvormen (en dus oud gedachtegoed, in wezen). Het is mogelijk dat Valk de boogvorm toepaste en uitwerkte vanuit historische inspiratiebronnen, maar ook juist als link naar de moderne volkskerk, met de emancipatie van het volk in het achterhoofd. Een derde mogelijkheid is dat dit de toepassing van de boog is gebaseerd op de ideeën van zijn leermeester Jos Cuypers, of dat de architecten tezamen besloten dat de boog onderdeel hoorde te zijn van de moderne centrale koepelkerk vanuit constructief oogpunt. Het toepassen van deze ‘zuivere’, aan de natuurkracht zelf ontleende ‘oervorm’ is derhalve uiterst passend voor alles wat de Aloysiuskerk moest uitstralen.

In conclusie

De Aloysiuskerk neemt een bijzondere positie in het oeuvre van H.W. Valk in. Als eerste uitgevoerde kerkopdracht zijn de invloeden van zijn leermeesters en de bredere religieuze context duidelijk te zien, maar is er ook een streven tot een eigen ideale bouwvorm te komen, gestoeld op zowel historische als moderne architectuur en door de natuur bepaalde geometrische vormen. Het zich nog ontwikkelende gedachtegoed van de architect uit zich in de grote reeks historische invloeden, maar ook in moderne bouwtechnieken, materialen en moderne en soms haast expressionistische stijlkenmerken. De Aloysiuskerk is als eerste grote opdracht een zuivere en veelzijdige representatie van het gedachtegoed van de beginnend architect van waaruit deze zich verder ontwikkelt, en daarnaast een weerspiegeling van de architectonische en religieuze ontwikkelingen van de vroege jaren twintig.

Bibliografie

Aartsbisdom Utrecht. *Op Tocht*, nr. 7. Utrecht: Aartsbisdom Utrecht, 2023.

Colenbrander, B. *Jan Stuyt (1868-1934). Een begenadigd en dienend architect*. Low Countries Historical Review, no. 127-3, 2012.

Cuypers, J. Th. J. *De Kathedrale Kerk van Sint-Bavo te Haarlem*, Architectura, no. 9, 14de jaargang, 3 maart 1906.

Evers, Henri. *De architectuur in hare hoofdtijdperken*. 2de druk. Amsterdam: L.J. Veen, 1916.

Gaal, Frans van, Wies van Leeuwen en Theo van Oeffelt. *Jan Stuyt: Architect en netwerker tijdens het rijke roomse leven*. 's-Hertogenbosch: Jheronimus Bosch Art Center, 2017.

Goudeau, Jeroen en Agnes van der Linden, *Jan Stuyt (1868-1934): een begenadigd en dienend architect*. Nijmegen: Stichting Nijmeegse Kunsthistorische Studies, 2011.

Haslinghuis, E.J. en H. Janse. *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. 5de druk. Leiden: Primavera Pers, 2005.

Hellenberg Hubar, Bernadette van en Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo (Haarlem), *De nieuwe Bavo te Haarlem: Ad Orientem – Gericht op het oosten*. Zwolle/Haarlem: WBooks/Stichting Kathedrale Basiliek Sint Bavo, 2016.

Hopkins, Owen. *Reading Architecture, a visual lexicon*. Londen: Laurence King Publishing, 2012.

Janssen, Mart. *Indrukken van een godshuis*. Architectura, no. 44, 30ste jaargang, 30 oktober. 1926.

Keuning, David. *Bouwkunst en de Nieuwe Orde: collaboratie en berechting van Nederlandse architecten 1940-1950*. Nijmegen: Vantilt, 2017.

Kleijn, Koen, Jos Smit en Claudia Thunnissen. *Nederlandse bouwkunst: een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*. Alphen aan den Rijn: Atrium/ICOB BV, 1995.

Leeuwen, Wies van en Marc Bolsius. *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*. Zwolle: WBOOKS, 2012.

Melchers, Marisa. *Het nieuwe religieuze bouwen: liturgie, kerk en stedenbouw*. Amsterdam: Architectura & Natura, 2015.

Museum Catharijneconvent en Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *Kerkinterieurs in Nederland*. 2de druk. Zwolle: WBOOKS, 2017.

Neck, Niels van. *Jan Stuyt (1868-1934). Een begenadigd en dienend architect*. Bulletin KNOB, no. 3, 2015, 183-194.

Oss, Jeroen van. *Sint Jan Waalwijk: acht eeuwen geschiedenis*. Waalwijk: Parochie St. Jan Waalwijk, 1994.

Vaart, Jan M.M. van der. *Hendrik Willem Valk (1886-1973): moderne bouwtechniek – neoromantische esthetiek*. Rotterdam: Stichting BONAS, 2007.

Wendt, Dave. *Academie van Bouwkunst 1908-2008*, Rotterdam: Uitgeverij 010, 2008.

Wesselink, H.E. *Een sterke toren in het midden der stad*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2018.

Wilmering, T. en J.P.L. Wolters. *Vijftig jaar onder de koepel 1924-1974: gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de Aloysiuskerk te Utrecht*. Utrecht: 1974.

Archiefmateriaal

Archieven

192 *Tekening bouw rk kerk Heilige Michaël en pastorie in Beek en Donk (8)*, 1932-1954, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

286 *Tekening bouw rk kerk Heilige Jacobus in Enschede (1)*, 1931-1932, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

287 *Tekening bouw rk kerk Heilige Jacobus in Enschede (2)*, 1931-1932, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

288 *Tekening bouw rk kerk Heilige Jacobus in Enschede (3)*, 1931-1932, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

289 *Tekening bouw rk kerk Heilige Jacobus in Enschede (4)*, 1931-1932, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

290 *Tekening bouw rk kerk Heilige Jacobus in Enschede (5)*, 1931-1932, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

777 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (2)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

778 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (3)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

779 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (4)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

780 *Tekening bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (5)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

781 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (6)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

782 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (7)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

783 *Tekening bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (8)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

784 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (9)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

785 *Tekening bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (10)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

786 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (11)*, 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

819 *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (1)*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

820 *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (2)*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

821 *Tekening bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (3)*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

822 *Tekening bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (4)*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

- 823 *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (5), 1918-1923*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 824 *Tekening bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (6), 1918-1923*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 825 *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (7), 1918-1923*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 826 *Tekening bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk (8), 1918-1923*, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 827 *Bestekken en voorwaarden bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, met bijlagen, 1923-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2258 *Kostenberekening bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, circa 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2357 *Tekeningen bouw bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht (1)*, 1922-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2358 *Bestekken en voorwaarden bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1922-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2359 *Weekrapporten voortgang werkzaamheden aan bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, 1922-1924, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2360 *Correspondentie bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, met bijlagen, 1920-1928, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2361 *Financiële stukken bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht*, circa 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2433 *Correspondentie bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, met agenda en bijlagen, 1923-1925, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 2434 *Correspondentie bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, met bijlagen, 1923-1948, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
- 3598 *Tekening rk kerk Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Amsterdam*, 1917, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

4475 *Verhandeling van H.W. Valk over de ontwikkeling van de architectuur in de kerkbouw, opgedragen aan zijn moeder*. Met bijlage, 1934, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

CUBA.110382477 *Nieuwbouw en decoratie van de rooms-katholieke St. Agathekerk in Beverwijk. 1921-1929*. CUBA Bureau Cuypers/Archief, Nieuw Instituut

Ongesorteerd, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht

Ongesorteerd, Aloysius 1924-1967, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht

Ongesorteerd, Correspondentie ALO 1905-1923, St Martinusparochie Utrecht

Kranten

De Bouwplannen in de Sint-Aloysius-parochie in Het Centrum, no. 11153, jaargang 37, 15-03-1921.

De nieuwe R.-K. kerk te Amsterdam-West, Algemeen Handelsblad, avondeditie, no. 32220, jaargang 99. 11-11-1926.

De nieuwe St. Aloysiuskerk, Maasbode, Rotterdam, avondeditie, no. 19270, jaargang 56, 11-03-1924.

De nieuwe St. Aloysiuskerk, Utrechtsche courant, no. 10397, jaargang 38, 14-03-1921.

De nieuwe St. Aloysiuskerk: consecratie door Mgr. den Aartsbisschop, Het Centrum, np. 12087, jaargang 40, 11-04-1924.

Eerste steenlegging St. Aloysiuskerk, Maasbode, Rotterdam, no. 17696, jaargang 55, 6-4-1923.

Familieberichten in De tijd: dagblad voor Nederland, no. 41532, jaargang. 129, 30-07-1973.

Websites

Gemeente Utrecht, *Monumentenlijst*, Website Gemeente Utrecht.

<https://www.utrecht.nl/wonen-en-leven/wonen/uw-koopwoning/monument/monumentenlijst>

Kleef, Gert van. *Joseph Cuypers*, Website promotie-onderzoek Joseph Cuypers,

<https://joseph-cuypers.nl/>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Steenselseweg 2, 5511 AG te Knegsel*.
Rijksmonumentenregister, 10 augustus 2001.

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/520272>

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Vredeman de Vriesstraat 24 a, 8921 BT te Leeuwarden*. Rijksmonumentenregister, 6 november 2001.

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/520002>

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Neude 11, 3512 AE te Utrecht*.
Rijksmonumentenregister, 22 mei 2001.

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/514259>

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *Adriaen van Ostadelaan 2, 3583 AJ te Utrecht*,
Rijksmonumentenregister, 12 maart 1996.

<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/498264>

Vree, Joost de. *Delftse School (ca. 1925-1955)*. joostdevree.nl.

https://www.joostdevree.nl/shtmls/delftse_school.shtml

Illustratieverantwoording

Voorblad: Valk, H.W. *Tekening exterieur, 786 Tekeningen bouw rk kerk Heilige Aloysius in Utrecht* (11), 1922-1933, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

1. Auteur, *foto Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
2. *Foto gezin H.W. Valk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
3. *Omgevingsplattegrond*. Inv. Nr. 7190, 4008 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, Utrechts Archief.
4. Auteur, *Schematische weergave verhoudingen Aloysiuskerk*, juni 2024.
5. Auteur, *Schematische weergave gewelven Aloysiuskerk*, juni/augustus 2024.
6. Mark Davids, *Foto exterieur Aloysiuskerk*, 2023.
7. Auteur, *Foto exterieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
8. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
9. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
10. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 8 juli 2024
11. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 8 juli 2024
12. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 8 juli 2024
13. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
14. *De oude Sint-Aloysiuskerk aan de Abstederdijk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
15. *Pastoor Jorna*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
16. H.W. Valk, *Eerste schetsen Aloysiuskerk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
17. Ibid.
18. H.W. Valk, *Aquarel ontwerp Aloysiuskerk. 1920-1921*. Cat. nr. 5635, Beeldbank Utrechts Archief.
19. H.W. Valk, *Prentkaart ontwerp Aloysiuskerk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
20. *Plattegrondontwerp, februari 1921*. uit: Wilmering, T. en J.P.L. Wolters. *Vijftig jaar onder de koepel 1924-1974: gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de Aloysiuskerk te Utrecht*. Utrecht: 1974.
21. *Impressie maquette Aloysiuskerk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.

22. H.W. Valk, *Plattegrondblauwdruk juni 1921*. 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
23. H.W. Valk, *Exterieurontwerp*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
24. H.W. Valk, *Ontwerpen februari 1922*. Inv. Nr. 7190, 4008 Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, Utrechts Archief.
25. Ibid.
26. H.W. Valk, *Exterieurontwerp*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
27. H.W. Valk, *Vergrootingsplan*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
28. H.W. Valk, *Plattegrondontwerp*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
29. H.W. Valk, *Interieurtekeningen*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
30. Ibid.
31. H.W. Valk, *Paraboolboogtekeningen*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
32. *Foto's tijdens bouw van de Aloysiuskerk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Ibid.
36. Ibid.
37. Ibid.
38. Ibid.
39. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024

40. *Foto's tijdens bouw van de Aloysiuskerk*, Aloysius 1909-1924, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
41. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
42. H.W. Valk, *ontwerp hoofdaltaar Aloysiuskerk*. . 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
43. *Oorspronkelijke hoofdaltaar*, uit: Wilmering, T. en J.P.L. Wolters. *Vijftig jaar onder de koepel 1924-1974: gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de Aloysiuskerk te Utrecht*. Utrecht: 1974.
44. *De Aloysiuskerk in 1930*, Aloysius 1924-1967, Kerkarchief St Martinusparochie Utrecht.
45. *Gezicht op de St.-Aloysiuskerk (Adriaen van Ostadelaan 2) te Utrecht met op de voorgrond een tram*. Jaren 30, Teba. Cat. nr. 4631, Beeldbank Utrechts Archief.
46. W.J. van Borselen, *In verband met de verduistering in de bezettingstijd worden de stoepanden, brugleuningen en lantarenpalen bij de kathedraal Sint Bavo wit geschilderd*. Noord-Hollands Archief / 1100 – Beeldcollectie van de gemeente Haarlem: 31917
47. Dukker & Roderburg, *St. Jacobus de Meerdere*, 2002. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 505.546
48. A.J. van der Wal, *Rooms-katholieke Sint-Agathakerk: Overzicht met ingangspartij en hoofdkoepel*, 2004. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 506.140
49. Wikipedia/Zairon, *St. Laurentius, Dongen, Province of North Brabant, Netherlands*. 2015.
50. M.M. Minderhoud, *Koepelkerk, Bussum*. 2008.
51. P. van der Tend, *Sint-Stephanuskerk Nijmegen*, 2018.
52. *Interieur van de St.-Aloysiuskerk (Adriaen van Ostadelaan 2) te Utrecht, met de ruimte rondom het altaar*, 1974. Cat. nr. 80993, Beeldbank Utrechts Archief.
53. A.J. van der Wal, *Rooms-katholieke Sint-Agathakerk: interieur, overzicht naar het oosten, richting koor*, 2004. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 507.104
54. Auteur, *Foto interieur Aloysiuskerk*, 18 januari 2024
55. Mark Davids, *Foto interieur Agathakerk*, datum onbekend
56. H.W. Valk, *Plattegrond Aloysiuskerk*, 777 t/m 786: Tekeningen bouw rk kerk Sint-Aloysius in Utrecht, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

57. *Schematische plattegrond Agathakerk Beverwijk* uit: Stenvert, Ronald; Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meester, Elisabeth Stades-Vischer en Ronald Rommes. *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*. Zeist: Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle: Waanders Uitgevers, 2006.
58. F. Kabel, *Koepelkerk: Stichtingsjaar 1923*, Bestaand, 2020. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer LAAT-kr14-520002-E.
59. A.J. van der Wal, *Koepelkerk: interieur, overzicht balustrade*, 1999. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 328.836.
60. 3598 *Tekening rk kerk Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand in Amsterdam*, 1917, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
61. L.M. Tangel, *Emmaplein 6-20 's Hertogenbosch, voorgevel*, 1979. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 205.078.
62. Mark Davids, exterieur Janskerk te Waalwijk, datum onbekend
63. H.W. Valk, *Plattegrond Janskerk te Waalwijk*, 819 t/m 826, *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
64. H.W. Valk, *Venster en kappenplan van Janskerk te Waalwijk*, 819 t/m 826, *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
65. Mark Davids, *interieur Janskerk te Waalwijk*, datum onbekend
66. H.W. Valk, *Interieurtekening Janskerk te Waalwijk*, 819 t/m 826, *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
67. H.W. Valk, *Exterieurtekening Janskerk te Waalwijk*, 819 t/m 826, *Tekeningen bouw rk kerk Sint-Jan in Waalwijk*, 1918-1923, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
68. *Bouw van de grote koepel van de Sint Jan Waalwijk in 1924*, 1924
69. *Exterieur R.K. Kerk H.H. Monulphus en Gondulphus Kneysel*, BONAS, 99-3.57, 2766;KIDC
70. *Interieur R.K. Kerk H.H. Monulphus en Gondulphus Kneysel*, BONAS, 99-3.57, 2766;KIDC
71. H.W. Valk, *Plattegrondontwerp*, 1933, 192 *Tekening bouw rk kerk Heilige Michaël en pastorie in Beek en Donk (8)*, 1932-1954, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum

72. Wikipedia/LooiNL, *Interieur van de Fatih moskee, Amsterdam*, 2009.
73. A.J. van der Wal, *St. Jacobus de Meerdere, westgevel*, 1983. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 247.178
74. Josbert Lonnee, *De binnenzijde van de grote koepel van de Jacobuskerk te Enschede. De koepels hebben relatief kleine, ronde ramen. Bij gebruik van wierrook en fel zonlicht tredt er een opvallend lichtspel op*, 2015.
75. H.W. Valk. *Plattegrond van de Sint-Jacobus de Meerderekerk te Enschede*. 286-290 *Tekeningen bouw rk kerk Heilige Jacobus in Enschede* (1), 1931-1932, 199 Architect Valk, 1913-1975, Archief Brabants Historisch Informatie Centrum
76. K. Roderburg, *Rooms-Katholieke parochiekerk Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten*, 2001. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 337.019